

NUMMER 19

'40 ~ '45 TOEN & NU

**HITLER'S
HOOFD-
KWARTIEREN**

**PRIJS:
F 4,95
B. FR. 80,-**

'40~'45 TOEN & NU

Uitgegeven door Winston G. Ramsey

Een oorspronkelijke uitgave van Battle of Britain Prints Ltd., 3 New Plaistow Road, Stratford, London, E 153 JA
Telefoon: 01-5 34 88 33

Voor Nederland: Uitgeverij van Koninklijke Tijl B.V., Blaloweg 20, Zwolle.
Telefoon: 05200-1 08 01

© Copyright 1979

Inhoud Nummer 19

De Hoofdkwartieren van de Führer

De führersonderzug, de speciale trein van Adolf Hitler	
FHQ 'Felsennest'	4
'Felsennest' vandaag	8
FHQ 'Wolfsschlucht'	10
'Wolfsschlucht' vandaag	16
FHQ 'Tannenberg'	18
'Tannenberg' vandaag	19
FHQ 'Frühlingsturm'	22
Pertrein naar Mönichkirchen	24
FHQ 'Wolfsschanze'	28
De moordaanslag - 20 juli 1944	34
'Wolfsschanze' vandaag	38
De andere oostelijke Führerhauptquartiere	48
FHQ 'Wolfsschlucht 2'	49
'Wolfsschlucht 2' vandaag	50
FHQ 'Adlerhorst'	51
'Adlerhorst' vandaag	52
Het lot van de Führersonderzug	53

Verantwoording

De redacteur is dr Richard Raiber uit Hockessin (Delaware VS), alsmede professor Peter Hoffman van de McGill Universiteit in Montreal in Canada, erkentelijk voor hun uitgebreide hulp en deskundige adviezen, zonder welke deze gids naar Hitler's hoofdkwartieren nooit tot stand had kunnen komen. De gehele tekst is gereedgemaakt door dr Raiber met uitzondering van de stukken over de hedendaagse plaatsen waar de westelijke hoofdkwartieren waren gevestigd. De drukproeven werden nagezien door professor Hoffmann. Van belang voor het onderhavige onderwerp verschenen van zijn hand:

Hitler's Personal Security. The Macmillan Press Ltd. Basingstoke, 1978. In Duitsland verschenen onder de titel: Die Sicherheit des Diktators. Piper & Co. Verlag. München, 1975.

The History of German Resistance, 1933-1945. Macdonald and Jane's. Londen, 1977. In Duitsland verschenen onder de titel: Widerstand-Staatsstreich-Attentat. Piper & Co. Verlag. München, 1969.

Verschijnt per kwartaal
Verkoopprijs Nederland f 4,95
België, Bfrs 80

Voorplaat: FHQu 'Wolfsschanze', 15 juli 1944. Van links naar rechts: Oberst Klaus von Stauffenberg, Konteradmiral Karl-Jesko von Puttkamer, General der Flieger Karl Bodenschatz (op de rug gezien), Hitler, en Generalfeldmarschall Wilhelm Keitel ontmoeten elkaar tussen de legeringsbarakken en de gastenbunker in de Führersperrkreis voor de aanvang van de Lagebesprechung. Het gezicht is op het oosten. Op de achtergrond in het midden is zichtbaar de westkant van de zuidelijke vleugel van de Gästebunker waar Hitler in juli 1944 verbleef. Let op de palen voor het ophangen van de camouflage-netten. Een kleine heuvel, waarvan het ontstaan en de functie onbekend zijn, bevindt zich thans aan deze zijde van de vrachtwagen, waardoor het onmogelijk is goede foto's te maken van de ruïnes van dit gedeelte van de Gästebunker. (Schilderij door George Campbell).

Middenpagina's: Reproductie van een nooit eerder gepubliceerde kaart van FHQu 'Wolfsschanze', weergevende de toestand in oktober 1942. De kaart werd onlangs overgedragen aan het Bundesarchiv in Freiburg im Breisgau door Eduard Kiefer, een voormalige Luftwaffe-officier van het Führer-Begleit-Batallion.

Achterplaat: De ruïnes van 'Wolfsschanze', juni 1966. Een Poolse gids toont de dikte van het ingestorte dubbele plafond van de Führerbunker. De onderste stenen plaat is waarschijnlijk het originele dak geweest, waarop later aarde en gesteente werd gestort. In een van de muren van de Führerbunker vonden de Polen in 1969 een safe (leeg), die mogelijk Hitler's papier heeft bevat.

Tenzij anders vermeld, zijn alle foto's uit de oorlogstijd afkomstig van de Amerikaanse National Archives Collection of Seized Enemy Records.

Hitler, Reichsleiter Martin Bormann (met stofbril) en Generalmajor Erwin Rommel, commandant van het hoofdkwartier, op 10 september 1939 op het vliegveld Maslowie, 14 kilometer ten noordoosten van de Poolse stad Kielce. Let op de 'Führerhauptquartier' band die Rommel om zijn linkerarm draagt. Na de oorlog tegen Polen is deze band niet meer te velde gedragen.

De Führerhauptquartiere

door R. Raiber, M. D.

De Führerquartiere, officieel afgekort als FHQu, waren de diverse commandoposten van waaruit Adolf Hitler leiding gaf aan de Duitse oorlogvoering. Zij varieerden van de tamelijk eenvoudige speciale Führertrein tot de uitgestrekte, massieve, van gewapend beton opgetrokken 'Wolfsschanze' in het voormalig Oost-Pruisen. In tegenstelling tot de veel verbreide mening, verbleef de Führer na het uitbreken van de oorlog slechts weinig in Berlijn in het bijzonder na juni 1941.

Voor de duidelijkheid dient er vooraf op te worden gewezen dat het Führerhauptquartier nooit enige overeenkomst heeft vertoond met de Oberste Heeresleitung (OHL), het hoogste Duitse militaire commando in de Eerste Wereldoorlog. In 1914 was de keizer in naam Oberster Kriegsherr, maar hij werd geacht te handelen in overeenstemming met de adviezen van de Chef des Generalstabes des Feldheeres, de hoogste generaal van het Duitse leger. In de praktijk handelde de keizer ook zo, en hij bemoeide zich zeer weinig met de militaire gang van zaken, later in de oorlog helemaal niet meer. In 1914-1918 had de OHL onder de Chef van de Generale Staf dus de leiding, terwijl de keizer nauwelijks meer was dan een geïnviteerde gast. In 1939 was de Chef des Generalstabes des Heeres (Chef Gen. St.d.H.) niet langer de hoogste generaal in het leger. Hij was nu de adviseur van de Oberbefehlshaber des Heeres (ObdH) binnen het

Oberkommando des Heeres (OKH). Bovendien bestond tussen het OKH en de Führer (die zich in 1935 tot opperbevelhebber van alle strijdkrachten had benoemd) een nieuw gevormde, hogere Generale Staf, het Oberkommando der Wehrmacht (OKW). De belangrijkste afdeling daarvan was het Wehrmachtführungsamt (WFA), later genoemd Wehrmachtführungsstab (WFSt). De functie van het OKW was toezicht te oefenen op de afzonderlijke strategieën van de drie krijgsmachtdelen, OKH, Oberkommando der Marine (OKM) en Oberkommando der Luftwaffe (OKL), en deze op elkaar af te stemmen.

Adolf Hitler was echter geen keizer Wilhelm II; hoewel hij zich weinig met de leiding van de militaire operaties tijdens de Poolse veldtocht bemoeide, veranderde begin 1940 deze afzijdigheid. Sindsdien luisterde hij naar de rapportages tijdens de dagelijkse Lagebesprechungen (besprekingen van de toestand), die werden voorbereid door de Wehrmachtführungsstab. Hij lokte dan antwoorden uit van de stafofficieren die aan de besprekingen deelnamen, woog deze af en maakte dan zijn beslissingen bekend. Het OKW werd weinig meer dan een secretariaat dat deze beslissingen vertaalde in orders en directieven die de generale staven van de krijgsmachtdelen hadden uit te voeren. De chef van het Oberkommando der Wehrmacht fungeerde als de stafchef van de Führer. In 1941 was

Adolf Hitler Kriegsherr in een mate die buiten het bereik van de Keizer lag.

Het Führerhauptquartier bestond dus uit Adolf Hitler, het OKW, de liason-officiërs van de drie krijgsmacht-delen en de persoonlijke adjudanten en dienstpersoneel van de Führer. OKH, OKM en OKL waren de geïnviteerde gasten op het Führerhauptquartier, en dikwijls bevonden zij zich zelfs op vele kilometers afstand ervan.

DE FÜHRERSONDERZUG

de speciale trein van Adolf Hitler

De Führersonderzug was het eerste Führerhauptquartier en bleef dat ook, behoudens een korte onderbreking, gedurende de hele Poolse veldtocht. Klaarblijkelijk bestonden er toen geen plannen om een vaste plaats te kiezen. Een van de redenen hiervan was wellicht de noodzaak in voorkomend geval het Führerhauptquartier snel naar het westen te kunnen verplaatsen. Indien de Fransen de zwak verdedigde Westwall zouden aanval-len terwijl het grootste deel van de Wehrmacht zich in Polen bevond, verschaftte alleen de Führersonderzug de faciliteiten om zich, naar de omstandigheden zouden vereisen, van oost naar west te begeven en omgekeerd.

De trein vertrok op zondagavond 3 september 1939 om 21.00 uur uit Berlijn, drie dagen nadat de inval in Polen was begonnen. Hitler, enkele van zijn naaste medewerkers, de leiders van het OKW, de adjudanten van de Führer en het Kriminalkommando bevonden zich in de trein. Het Kriminalkommando bestond uit voormalige beroepsrechercheurs van de Reichssicherheitsdienst, de RSD, die voor de veiligheid van hoge Nazi's moest zorgen. Dienst-stelle I van de RSD was aangewezen om de Führer te bewaken.

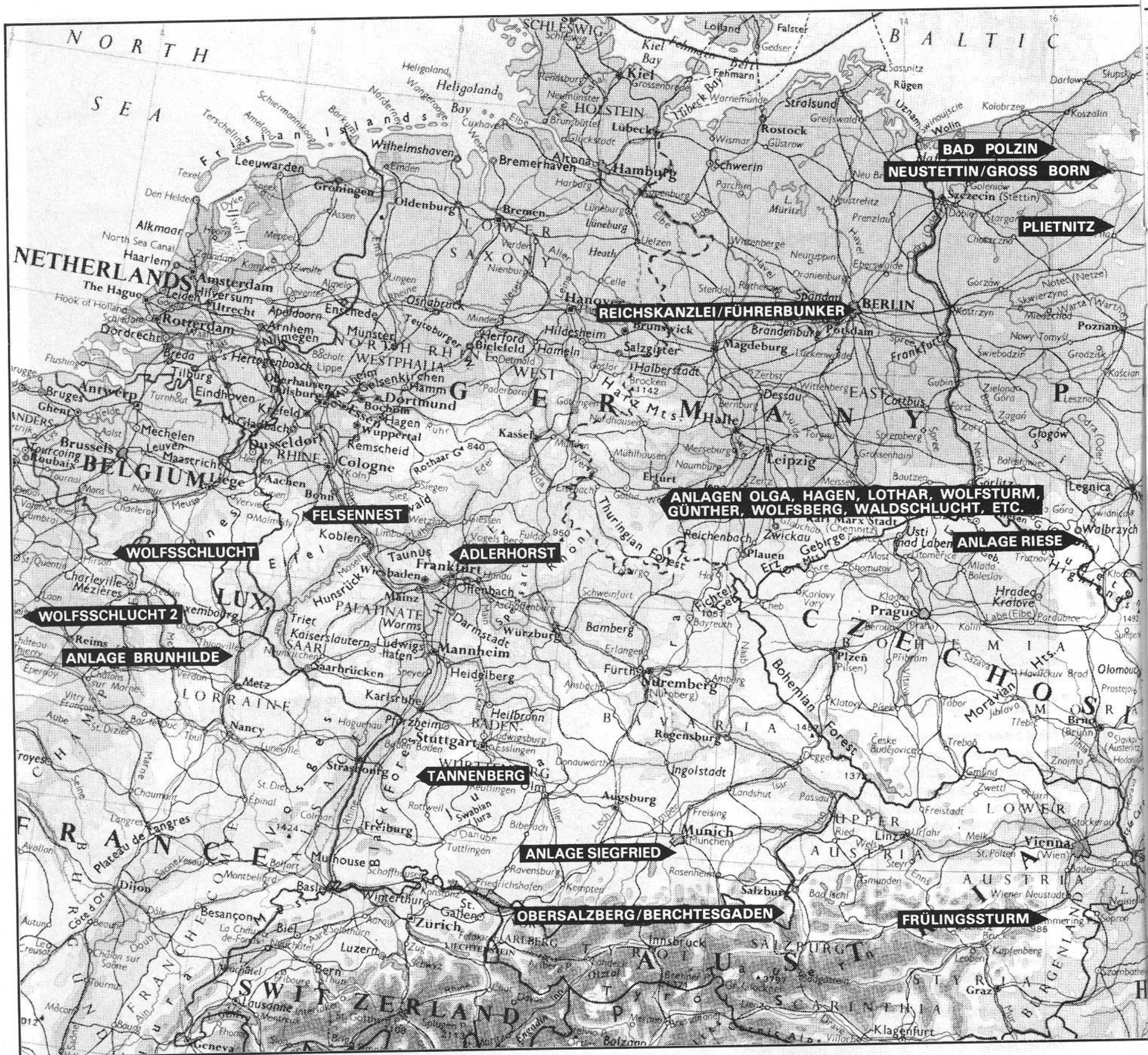
Toen dit detachement werd uitgebreid met een eenheid van het SS-Begleitkommando, stond het bekend als het Führer-Begleit-Kommando. De

Illnau, Silezië, 12 september 1939. Uiterst boven: Joachim von Ribbentrop, Hitler en Walther Hewel, verbindingssambtenaar van de minister van buitenlandse zaken bij het Führerhauptquartier, voeren besprekingen naast de Führersonderzug, die op een zijlijn staat geparkeerd. Boven: Later op die dag gebruikt Generaloberst Keitel een stafkaart om de situatie te verduidelijken aan Generalfeldmarschall Goering die een bezoek bracht aan de trein. Net achter Keitel's schouder is Generalmajor Jodl zichtbaar.

trein arriveerde op 4 september 's nachts om 01.56 uur in Bad Polzin in Pommeren, ongeveer 225 km ten noordoosten van Berlijn. De ministerstrein, waarin von Ribbentrop en Himmler zaten, arriveerde 14 minuten later. De twee treinen bleven gedurende de nacht op het station staan, waarbij de bewaking in handen was van het Führer-Begleit-Bataillon (FBB) van generaal-majoor Erwin Rommel. Deze Duitse legereenheid was voor een groot deel gevormd uit het Berlijnse wachregiment, ter-

wijl het erbij behorende anti-luchtdoelgeschut afkomstig was van het Luftwaffe regiment 'General Göring'. Het FBB gaf de Führer escorte bescherming en het bewaakte de Führerhauptquartiere. De volgende dag ging de Führersonderzug naar Plietnitz in Pommeren, ten zuiden van Neustettin. De Führer keerde 's avonds naar de trein terug, nadat hij in de vroege ochtend per auto was vertrokken om het gebied te bezichtigen waar het Vierde Leger opereerde. Enkele uren later vertrok de trein om

veiligheidsredenen naar een klein station, 15 km ten zuiden van Plietnitz, waar hij de verdere nacht bleef staan.

De Führersonderzug is terecht tijdens deze periode een 'bewegliches Hauptquartier' genoemd. Doordat het Westelijk Front rustig bleef was de Führer in de gelegenheid al zijn aandacht aan de operaties in Polen te besteden. De genoemde verplaatsing was de eerste van een reeks, waardoor Hitler diverse sectoren kon bezoeken die hij van belang vond. Op 5 september reed de trein in noord-westelijke richting naar de Gross Born Truppenübungsplatz, die ten zuidwesten van Neustettin lag. Op 8 september ging het zuidwaarts naar Inau, ten noord-oosten van Oppeln in Silezië en op 13 september was de trein in Gogolin, ten zuiden van Oppeln. Tenslotte vertrok men op 18 september weer naar het noorden, naar Goddettow-Lanz bij Lauenburg in het uiterste noord-oosten van Pommeren, ongeveer 65 kilometer ten noord-westen van Danzig.

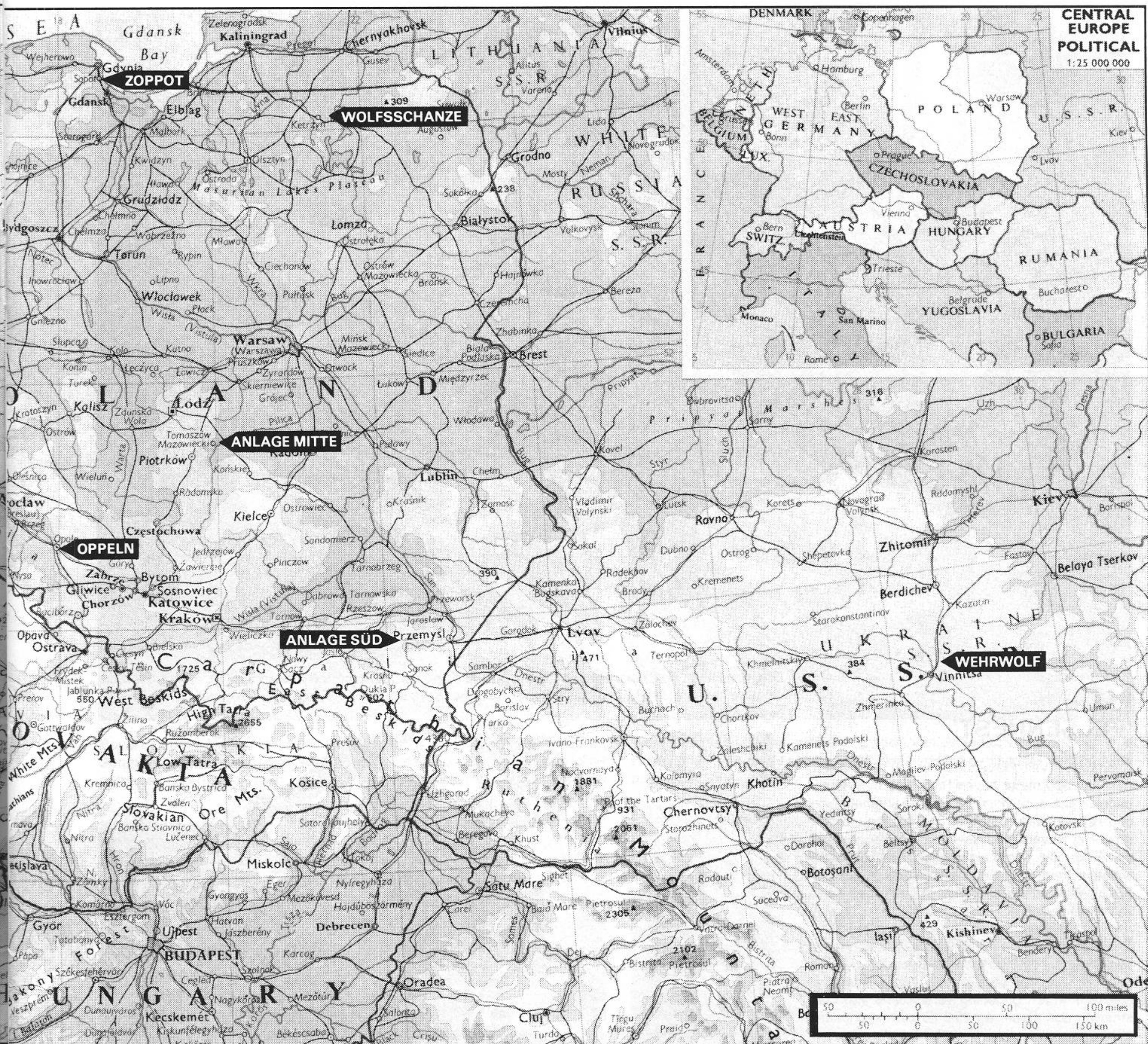
Op 19 september werd voor het eerst tijdens de campagne het Führerhauptquartier van de trein (die in Goddettow-Lanz bleef) verplaatst naar Ho-

tel Kasino aan de Nordstrasse in Zoppot, enkele kilometers ten westen van Danzig. In het hotel had Hitler de kamers 251, 252 en 253. Vanuit deze plaats bezocht hij, zoals hij dat ook vanuit de Führersonderzug had gedaan, vrijwel dagelijks per auto of vliegtuig de militaire operatiegebieden. Laat in de middag van de 25e september, toen alle georganiseerde Poolse weerstand was gebroken, keerde de Führer naar de trein terug die de volgende ochtend vertrok. Op 26 september 1939 om 17.05 uur was de Führer in Berlijn terug.

De samenstelling van de Führersonderzug is de jaren door waarschijnlijk weinig veranderd. Er bestaat geen document over de samenstelling van de trein in september 1939. De elementen van de 'BLn 2009' (die op 23 juni 1941 om 12.30 uur van het Anhalter Bahnhof in Berlijn vertrok en op 24 juni om 01.30 uur arriveerde in het bos van Görlitz ten oosten van Rastenburg in Oost-Pruisen) zijn echter bekend. Achter twee in tandem gekoppelde locomotieven kwam een speciale Flakwagen (een gepantserd treinstel) die voor en achter platforms had voor luchtafweergeschut. Dit werd bemand door Luftwaffe personeel van het II-Eisenbahn-Flakzug

(2e Spoorweg Luchtafweerpeloton) dat tot het Führer-Begleit-Bataillon behoorde. Het I-Eisenbahn-Flakzug verleende soortgelijke diensten aan de ministerstrein. In 1940 was het éénloops M-1930 geschut van 2 cm vervangen door vierling mitrailleur M-1938 van hetzelfde kaliber. Achter de Flakwagen kwamen een bagagerijtuig, gevolgd door een rijtuig voor Hitler's persoonlijk gebruik en een Befehlswagen. Deze bevatte een vergaderkamer met tafels voor stafkaarten en een verbindingscen-trum. Daarop volgden een Begleit-kommandowa-gen voor het Führer-Begleit-Kommando, een res-tauratierijtuig, twee rijtuigen voor gasten, een Ba-dewagen (doucherijtuig) een tweede restauratierij-tuig, twee slaapwagens voor personeel, een pers-rijtuig, nog een bagagerijtuig en tenslotte een twee-de Flakwagen.

De generaals Keitel en Jodl van het OKW hadden in 1939 een plaats gekregen in de Führersonderzug; later kregen zij een eigen speciale trein. Het OKH, het centrale zenuwstelsel van het Duitse leger, was eind augustus 1939 van de Bendlerstrasse in Ber-lijn verplaatst naar het speciaal gebouwde oorlogs-hoofdkwartier in Zossen, ten zuiden van de Reichs-

hauptstadt. Gerhardt Engel, de legeradjutant van de Führer, vertegenwoordigde het OKH in de trein. De hoogste twee generaals van het OKH, toentertijd Generaloberst Walther von Brauchitsch (Oberbefehlshaber des Heeres) en General der Artillerie Franz Halder (Chef des Generalstabes des Heeres), bevonden zich dus niet in de omgeving van de Führer en waren tijdens de hele Poolse veldtocht slechts enkele malen in staat om hem te ontmoeten!

De voor de hand liggende nadelen van de Führersonderzug als hoofdkwartier werden al spoedig erkend. Nog voor het einde van de strijd in Polen werd gesproken over het creëren van faciliteiten in het westen en begon men in het westen van Duitsland te zoeken naar geschikte plaatsen. In oktober 1939 werd het landgoed Ziegenberg in het Taunusgebergte bij Bad Nauheim, ten noord-westen van Frankfurt a.Main, als zodanig uitgekozen. De volgende maand werd nog een locatie gevonden bij het gehucht Rodert, ten westen van Münstereifel en ten zuid-westen van Keulen. Ongeveer tezelfdertijd volgde inspectie en goedkeuring van een derde plek in Zuid-Duitsland (waarschijnlijk het la-

tere FHQu 'Tannenberg' in het Zwarte Woud). Uiteindelijk zouden alle drie de locaties als Führerhauptquartier worden gebruikt, hoewel niet op de manier zoals aanvankelijk was gedacht. De meest uitgebreide werkzaamheden werden verricht in Ziegenberg. Ongetwijfeld zou het door de Führer zijn gebruikt indien de Duitse aanval tegen het Westen volgens de plannen eind 1939 zou zijn begonnen. Omstandigheden – voornamelijk betrekking hebbende op het ongunstige weer – verhinderden de uitvoering daarvan. Toen Hitler later in de gelegenheid was de bouwtekeningen te zien, bemerkte hij dat het kasteel Ziegenberg gereserveerd was voor zijn persoonlijk gebruik. Hij maakte daar bezwaar tegen en eiste een eenvoudiger onderkomen in een tijd dat de Duitse soldaat de ontberingen te veld moest ondergaan. Tegen februari 1940 was het bovendien duidelijk geworden dat de verbouwingen in Ziegenberg, in het bijzonder het verbindingscentrum, niet tijdig gereed zouden zijn. Niettemin werden de werkzaamheden voortgezet, die naar alle waarschijnlijkheid ook de bouw inhielden van een aantal eenvoudige maar dik ommuurde bunkers bij Wiesental, ongeveer twee kilometer

Na-oorlogse kaart van Centraal-Europa waarop de verschillende hoofdkwartieren van Hitler uit de periode 1939-1945 staan aangegeven. (Copyright George Philip & Son Ltd).

ten noord-westen van het slot Ziegenberg, die spartaans genoeg waren om de instemming van de Führer te krijgen. Ondertussen gingen de bouwwerkzaamheden ook verder aan de locatie bij Rodert, (Anlage Rodert of Anlage R genoemd) in het bijzonder na januari 1940 toen 'Fall Gelb', het operatieplan voor het Duitse offensief in het Westen, werd uitgesteld tot het voorjaar. Zo gebeurde het dat de Führersonderzug, die nu de naam 'Amerika' droeg, op 10 mei 1940 Hitler in plaats van naar Ziegenberg naar het station in Eiskirchen ten noorden van Rodert/Münstereifel, bracht. Opgewacht door een detachement van het Führer-Begleit-Bataillon, vertrok Hitler per auto-stoet van het station en arriveerde om 05.00 uur bij Anlage Rodert, welke nu bekend staat als FHQu 'Felsennest'. De Führersonderzug werd in Heusenstamm, ten zuid-oosten van Frankfurt a.Main, op een zijlijn gerangeerd.

Boven: Hitler rijdt door Rodert in één van de drie-assige Mercedes-automobielen. De vrouw links met de camera, Maria Bresgn, woont nog in het dorp en laat (beneden) het verleden herleven voor onze fotograaf.

FHQ 'FELSENNEST'

Sperrkreis I (Veiligheidszone I) van FHQu 'Felsen-nest' lag 300 meter boven Rodert op een heuvel bedekt met kreupelhout. De zone was omheind met een hekwerk van ijzerdraad met houten uitkijktorens. Het zwaarste bouwwerk was de bunker van de Führer die nogal klein was, in het bijzonder wanneer men deze vergeleek met de bunker van FHQu 'Wolfsschanze' en met die onder de Rijkskanselarij in Berlijn. Tegen de bunker van 'Felsen-nest' stond een gebouw voor Hitler's adjutant. De andere gebouwen in Sperrkreis I, met inbegrip van de 'Felsen-nest' Lagebaracke (een barakachtig gebouw waar de situatie-rapporten werden besproken) waren onderling verschillend van constructie. Een deel van het Führerhauptquartier (Sperrkreis II) lag verspreid in het dorp Rodert, zoals de Abteilung Landesverteidigung (Abteilung L) van Oberst Walter Warlimont, wellicht de belangrijkste afdeling binnen de Wehrmachtführungsstab. De gehele maand mei 1940 bleef het, met uitzondering van de 29e toen het regende, zonnig weer, ideaal voor militaire operaties. Hitler verbleef daardoor menigmaal in de buitenlucht naast de bunker die bedekt was met camouflagenetten. Uit de vele foto's die in die tijd zijn genomen blijkt duidelijk dat FHQu 'Felsen-nest' zeer primitief was ingericht. In overeenstemming met de wensen van de Führer.

Von Ribbentrop en Himmler bezochten 'Felsen-nest' vanuit de ministertrein, die de naam 'Heinrich' had gekregen, en waarover zij indertijd nog steeds beschikten. De trein bleef ten oosten van de Rijn in het gebied Altenkirchen/Flammersfeld, ten zuidwesten van Siegburg. Het OKH werd ingericht in het houtvestershuis Von Haniel, ongeveer acht kilometer van 'Felsen-nest'. Op 11 mei bracht de Führer er een bezoek. In deze periode begon Hitler zich meer en meer in detail te bemoeien met de militaire operaties, en tenslotte werden nog maar weinig beslissingen genomen zonder zijn voorafgaande toestemming.

Op 17 mei vloog Hitler van het vliegveld Odendorf

Reproduced from Topographische Karte L5506 with acknowledgment to Landesvermessungsamt Nordrhein-Westfalen

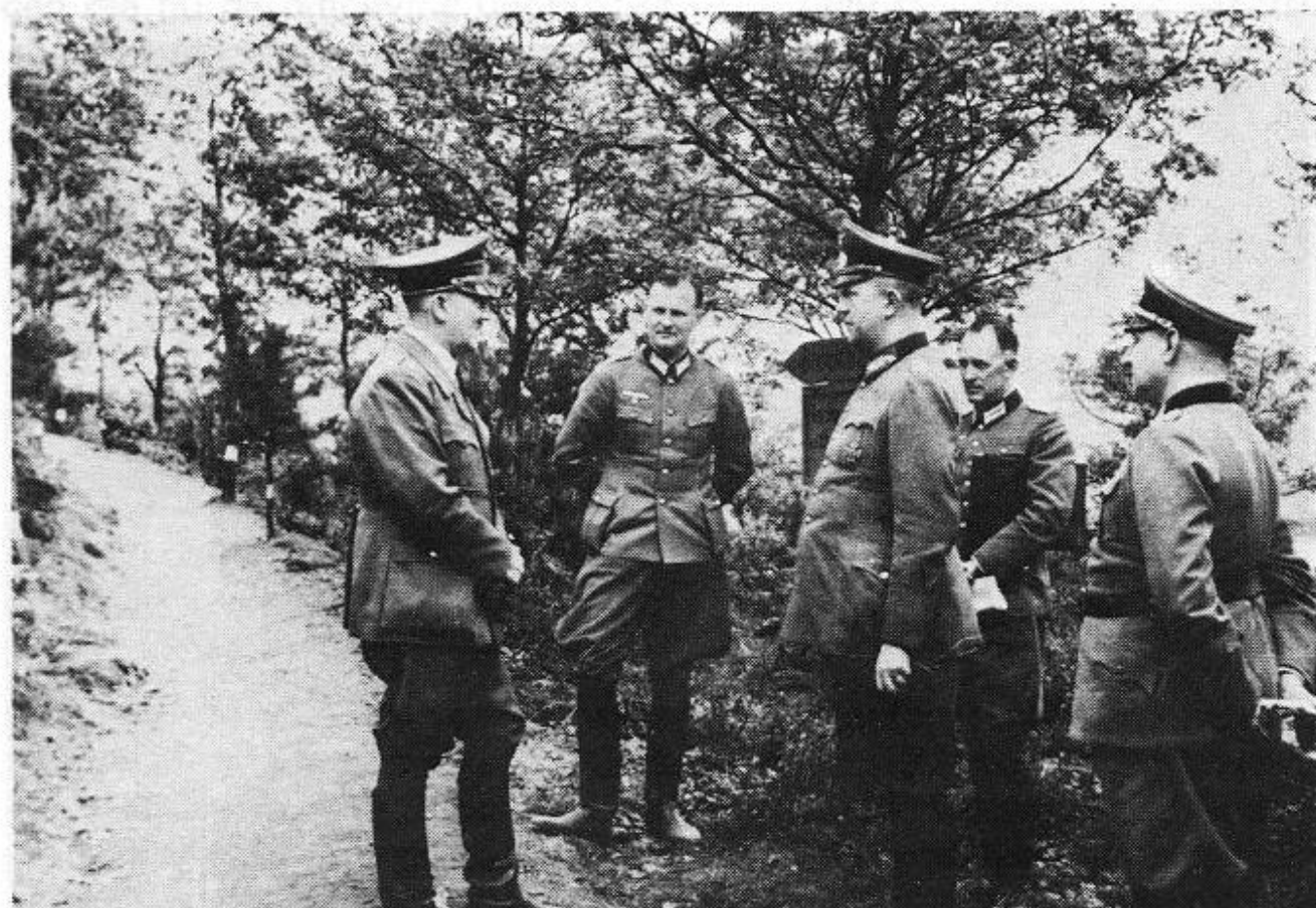
Boven links: Hitler en zijn Wehrmacht Adjutant, Oberst Rudolf Schmundt, naderen het gebied waar de eetzaal is gevestigd. De hoofdingang van Sperrkreis I naar het Führerhauptquartier 'Felsennest' is in de

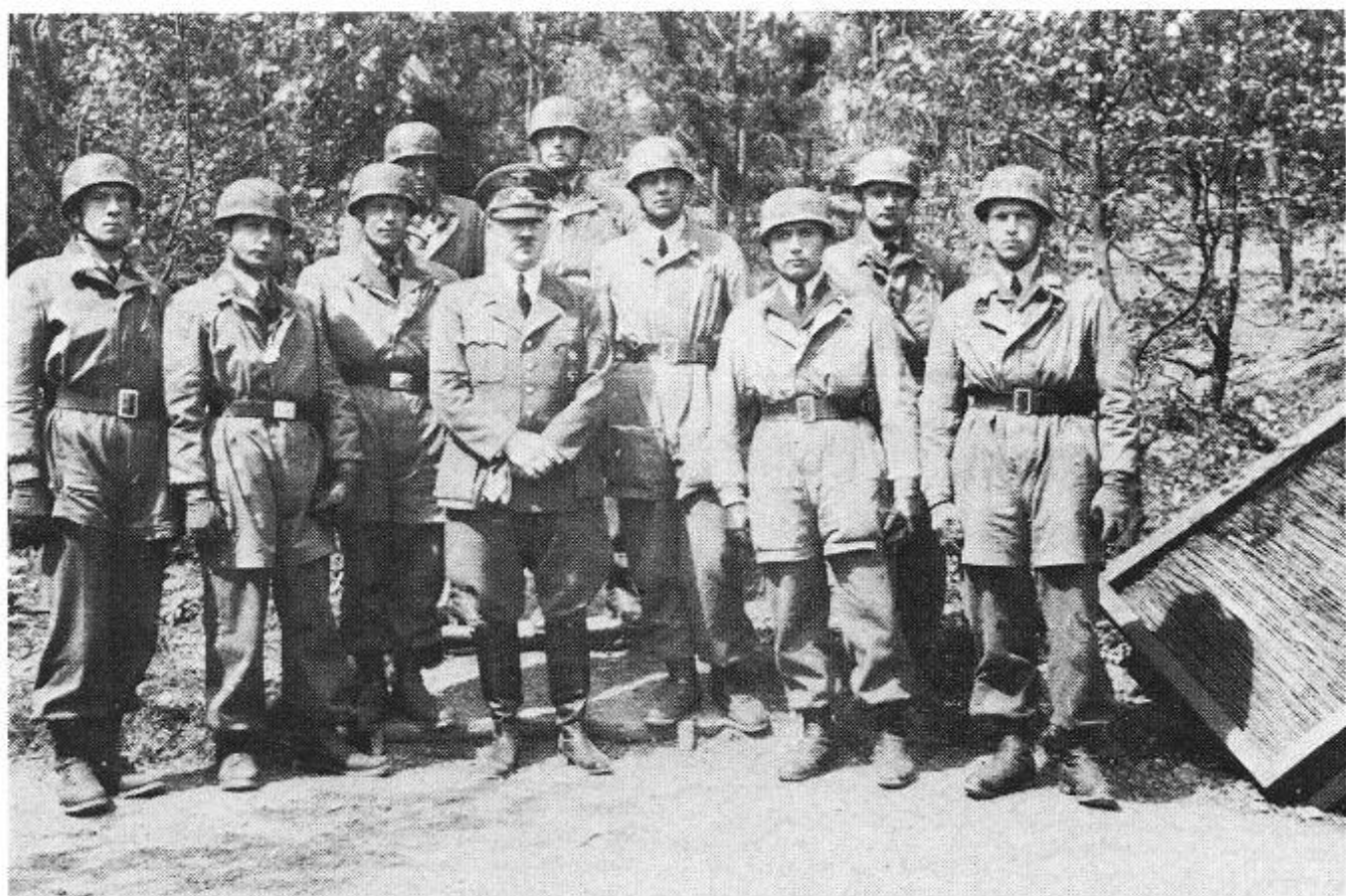
verte zichtbaar. Boven rechts: De zoon van de redacteur volgt dezelfde route, ofschoon van de oude weg, uitgezonderd een smalle strook, niets meer over is.

Links: De gecamoufleerde eetzaal met tegen de horizon de garage. Rudolf Schmundt bevindt zich achter Hitler's linker schouder. Boven: Hetzelfde pad dat thans nauwelijks meer als zodanig herkenbaar is.

Links: General der Artillerie Fritz Fromm, commandant van het Reserve Leger brengt rapport uit aan Hitler. Hauptmann Gerhard Engel, legeradjutant, staat tussen hen in. Schmundt (zonder pet) bevindt zich achter Fromm. Boven: Hetzelfde pad dat voert naar de ruïnes van de bunker die op de Duitse foto is bewijzerd met 'Blockhaus'.

Boven links: Fallschirmjäger van de Stoottroep Granit, die in de vroege morgen van de 10e mei 1940 het Belgische fort Eben Emael bestormden, poseren met Hitler even voordat zij het Ritterkreuz zullen ontvangen.

Boven: Dezelfde plaats is thans geheel begroeid en nauwelijks herkenbaar als de historische plek uit 1940. Geen spoor is er overgebleven van de kleine houten treden waar Hitler vóór staat.

Boven: Nog een foto van de parachutisten tijdens de uitreiking van de decoraties. Zij waren met zweefvliegtuigen op het dak van het fort geland, terwijl een genie-eenheid in rubberboten een aanval ondernam door het

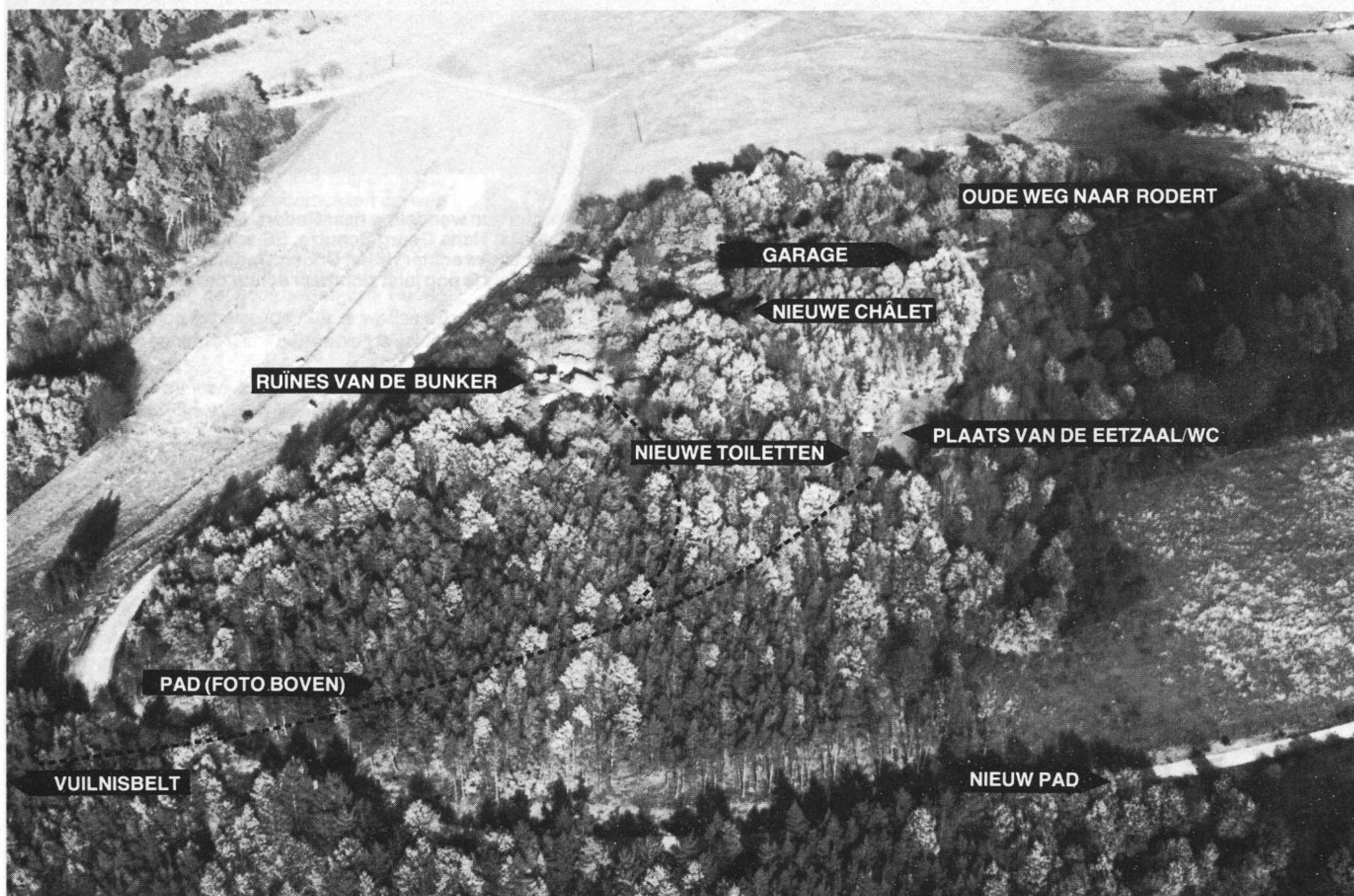

Albertkanaal over te steken. Het 'onneembare' fort Eben-Emael viel in precies 28 uur. Beneden links: Zo ziet dezelfde plek er vandaag uit, met (beneden rechts) de foto genomen met de camera van de redacteur.

Links: Vanaf de heuvel waarop 'Felsennest' lag had men een goed uitzicht op het omringende landschap. Boven: Op deze foto uit 1977 is achter het oorspronkelijke pad, één van de nieuwe grintpaden juist zichtbaar.

Boven: Onze luchtfoto van de 'Felsennest' – heuvel, genomen in november 1977, geeft een indruk van de problemen die wij hadden met het identificeren van de ligging van gebouwen en wegen. Het pad dat op de foto is te zien, is recent aangelegd. Twee van de na-oorlogse wandelpaden die nu de omgeving doorkruisen zijn zichtbaar op de foto rechts

beneden. We hebben opzettelijk dit gezichtspunt gekozen (dat niet precies correspondeert met dat vanwaaruit Hitler's gezelschap werd gefotografeerd toen het de heuvel afliep naar Rodert, beneden links) om zowel de nieuwe als de oorspronkelijke paden te tonen. De zoon van de redacteur loopt op het oude pad tegengesteld aan de richting waarin Hitler liep.

bij Münstereifel naar Gerd von Rundstedt, Oberbefehlshaber van Heeresgruppe A (H.Gr.A), welke zich toen in de buurt van Bastenaken in België bevond. Een week later, op 24 mei, toen hij Von Rundstedt opnieuw ontmoette, nu in de buurt van de Maas, werd aan de pantserdivisies die op het punt stonden de Britten bij Duinkerken aan te grijpen, het bekende bevel gegeven om de aanval stop te zetten – waarmee het Britse Expeditieleger nog een dag langer vechten werd bespaard.

Op 1 juni, toen de Wehrmacht had gezegevierd in de eerste fase van de campagne, vloog een juichende Hitler, vergezeld van zijn boezemtrawanten, naar Brussel. Daarna maakten zij per auto een tocht door het zuiden van België en door Noord-Frankrijk, waarbij enkele commandanten werden bezocht en plaatsen waar Hitler in de Eerste Wereldoorlog had gelegen. Van 1 op 2 juni overnachtte hij in het Chateau de Brigode in Annappes, enkele kilometers ten oosten van Rijsel. Op de 2e juni keerde hij terug naar 'Felsenest'.

'FELSENNEST' VANDAAG

Op 11 juni 1940 werd 'Felsenest' ter bewaking overgedragen aan een Wachkommando van het Vle Legerkorps. In januari 1941 begonnen voorbereidingen voor de overname van 'Felsenest' door de Nazi-partij, daar het Hitler's uitdrukkelijke wens

Boven: Hitler en zijn adjudanten vervolgen hun wandeling naar Rodert. Achter de rechterschouder van Engel is zichtbaar SS-Untersturmführer Hans Georg Schulze, SS-adjudant. Hauptmann Nicolaus von Below (Luftwaffe-adjudant) loopt links achter Hitler. Onder: Ongelooflijk, maar wij vonden dezelfde plek terug. Een deel van de oude weg is nog juist zichtbaar achter de linker elleboog van de redacteur.

Het gezelschap is net de poort van Sperrkreis I gepasseerd. SA-Obergruppenführer Wilhelm Brückner, Hitler's chef-adjudant, bevindt zich achter diens linkerschouder. Schmunt loopt links van Hitler. Rechts:

Toen wij in april 1977 'Felsenest' bezochten, kostte het ons meer dan een dag om de juiste locaties vast te stellen van de oorspronkelijke Duitse foto's.

was dat de plek onveranderd bewaard zou blijven als een historisch monument voor toekomstige generaties. Hitler's wens werd geuit op een moment dat de Duitse legers onoverwinnelijk schenen. In het voorjaar van 1945 werd bij de nadering van het Derde Amerikaanse Leger 'Felsennest' door de Wehrmacht opgeblazen voordat het werd verlaten. Voor de GI's en de toekomstige generaties bleef niets meer over dan een uitgebrande hoop gewapend beton.

Met dit in gedachten waren wij toch nog enthousiast genoeg toen wij de Eifel doortrokken op weg naar 'Felsennest' en het nabijgelegen dorp Rodert naderden. Daar herkenden wij spoedig een vrouw als één van de meisjes uit het publiek, op een foto waarop Hitler door de hoofdstraat van Rodert reed. Zij bleek nog in hetzelfde huis te wonen en was bereid ten behoeve van 'Toen en Nu' de scene opnieuw te spelen.

Toen wij echter de weg naar 'Felsennest' naderden, begon alles verkeerd te gaan. Hoewel wij een serie foto's van Hitler & Co. hadden waarop het gezelschap op de weg liep die van het hoofdkwartier naar het dorp leidde, een weg niet langer dan drie- à vierhonderd meter, bleken de beelden van toen niet te passen op de omgeving van nu. De volgende zes uur zochten we vruchteloos naar herkenningspunten. Eerst per auto (totdat wij werden gewaarschuwd dat alle autoverkeer buiten het dorp verboden was) en daarna te voet, doorkruisten wij het groot aantal paden rondom de heuvel waarop 'Felsennest' was gebouwd.

Tenslotte klampten wij een boer uit de omgeving aan (die onze capriolen de hele dag had aanschouwd) door wie wij te weten kwamen dat in 1974 de oude weg geheel was verdwenen en vervangen door een nieuw tracé. Als reden gaf hij op dat zijn akker daardoor vijftig meter groter was geworden, hoewel die van zijn buurman in dezelfde mate aan oppervlakte had verloren. Een meer aannemelijke reden was dat de bochten uit de weg waren gehaald, deze vervolgens was geasfalteerd en daarna (niet zonder Teutoonse humor) voor het verkeer was gesloten.

Toen de boer eenmaal het tracé van de oude weg had aangewezen, bleek alles op z'n plaats te staan. De positie van de poort in de buitenste omheining (waarvan we reeds overblijfselen in enkele enkelen bosjes hadden ontdekt) konden wij nu midden op zijn akker localiseren. Vanaf dit punt kreeg nu ook een overwoekerd stuk van het oude pad beneden aan de heuvel plotseling betekenis. De boer legde uit dat de brede grintpaden pas onlangs waren aangelegd om wandelaars te gerieven en dat één nieuw pad nu rondom de hele heuvel liep.

Nadat wij ons goed hadden georiënteerd, wandelden wij opgemonterd naar de ineengestorte bunker op de top van de heuvel. Het middelste deel van de ruïne was leeggehaald waardoor een ronde ruimte was ontstaan waar een kampvuur kon worden gehouden; een omgeving die een sinistere sfeer uitademde. Voor ons was het nu duidelijk dat geen van de foto's die wij van Hitler in 'Felsennest' hadden in nabijheid van de bunker waren genomen.

Na het passeren van de oude haarspeldbocht (die nog bestaat maar door het verkeer niet meer wordt gebruikt) gaat het gezelschap voorbij een slagboom in de weg die van oost naar west door Rodert loopt. Rechts: De nieuwe na-oorlogse weg, waaruit de haarspeldbocht is weggehaald, begint rechts.

Amerikaanse troepen inspecteren de ruïnes van de Führerbunker op de 'Felsennest' heuvel. Beneden; De ruïne is voor een groot deel nog net zo als in 1945, met uitzondering van de open ruimte in het midden voor het houden van kampvuren.

Naast de bunker stond een houten chalêt-achtig gebouwtje en daarachter, beneden aan een steil pad, bevonden zich uitgebreide sanitaire voorzieningen. Het pad in dit gedeelte liep naar het oorspronkelijke, door ons reeds vanaf de akker ontdekte overwoekerde stuk weg. Al de foto's konden nu worden geïdentificeerd. Daar waar de toiletten waren was de plek waar de Eben-Emael Fallschirmjäger gedecoreerd werden en waar de meeste foto's waren genomen.

Hoewel de twee kleine houten treden waar Hitler vóór stond, verdwenen zijn konden wij, door het bijna onzichtbare smalle pad te volgen, de locatie vaststellen van verscheidene andere foto's. Nadat

wij het pad verder naar beneden hadden afgelopen, tot voorbij het nieuwe grintpad dat het oude tracé kruist, vonden wij een oude vuilnishoop. In het struikgewas lagen resten van de bakstenen fundering en voorts stukken rottend hout, linoleum en verroeste voorwerpen die, nadat de top van de heuvel was ontruimd, de laatste overblijfselen schenen te zijn van de aankleding van het hoofdkwartier.

Dichtstbijzijnde hotel.

Park Hotel, Kurpark Scheidtal, Bad Münstereifel 5358, Bondsrepubliek Duitsland. Tel. 02253 925/926

FHQ 'Wolfsschlucht'

Op 20 mei hadden de pantserdivisies Abbeville bereikt, waardoor de Duitse corridor tot Het Kanaal reikte en de Westelijke Geallieerden in tweeën waren gesplitst. Nog voor dit moment bereikt was, had Hitler, in verband met de onverwacht snelle opmars van de Wehrmacht, opdracht gegeven het Führerhauptquartier verder naar het westen te verplaatsen, dicht bij het terrein van actie. Op 19 mei was voor dat doel ten oosten van Avesnes en ten zuiden van Maubeuge aan de Frans-Belgische grens een sector met fortificaties geïnspecteerd, die tenslotte niet bleek te voldoen aangezien de bunker niet geschikt was. Drie dagen later werd het kleine Belgische dorpje Brûly-de-Pesche, 25 kilometer ten noord-westen van Charleville uitgekozen. Kort daarna werd de bevolking geëvacueerd en begonnen de bouwwerkzaamheden.

Een foto in Brûly genomen tijdens dit werk toont arbeiders van de Organisation Todt (een Duitse para-militaire arbeidsorganisatie, genoemd naar de leider ervan dr. Fritz Todt, de bouwer van de Duitse Autobahnen) bezig met het leggen van een vloer van gewapend beton. Mogelijk is dit de fundering geweest van de Führerbunker. Indien juist, is dit de enige bekende foto die de werkzaamheden laat zien aan een bunker voor de Führer. Het bouwwerk werd echter nooit door Hitler gebruikt. Naar zeggen gaf hij de voorkeur aan in de open lucht te blijven als vijandelijke vliegtuigen het gebied naderden, liever dan zich bloot te stellen aan de zwer-

Geheel boven: Arbeiders van de Organisation Todt beginnen het kleine uit zes huizen en gebouwen bestaande dorpje Brûly-de-Pesche te veranderen in FHQu 'Wolfsschlucht'. Het werk hield ook in het verwijderen van de kerktoeren. Boven: Hotel de la Fontaine (het voormalige 'Wolfspallast') staat aan de rand van het dorp en is vandaag nog vrijwel onveranderd.

men insecten die het struikgewas rondom de bunker onveilig maakten. Dat gebeurde ook toen de RAF, niet vermoedend, enkele bommen liet vallen op het Führerhauptquartier en de omgeving ervan. Een woning voor de Führer – telefoon 4021 – een Kasino en enkele andere gebouwen van lichte constructie, werden bij de bunker neergezet in een klein bos, juist ten westen van het dorpje Brûly. De dorpskerk (waarvan een deel van de torenspits om

camouflage-redenen werd verwijderd, maar later weer door een andere werd vervangen) en de school werden als bureau ruimten voor het Führerhauptquartier gebruikt. Er waren voorts een tweede Kasino en een tweede bunker, alsmede in een weide ten zuiden van het dorp, een landingsstrip voor lichte verkenningsvliegtuigen van het type Fieseler Storch. Een prikkeldraadversperring omheinde het hele gebied.

Links: Arbeiders voor het latrine-gebouwtje achter het schoolgebouw bezig met het uitladen van telefoonkabels. Rechts: Dezelfde plek op een stormachtige dag in april 1977

Links: Arbeiders van de Organisation Todt bezig met het graven van een gleuf voor de telefoonkabels. Boven: Zelfs de boom staat er vandaag nog net zo bij als in 1940.

Het Führerhauptquartier in 'Felsenest' verhuisde op 6 juni 1940. Hitler vertrok per vliegtuig uit Oden-dorf. Bij zijn aankomst in Brûly op 6 juni om 13.30 uur, wijzigde Hitler onmiddellijk de codenaam van het nieuwe Führerhauptquartier – tot dan toe 'Waldwiese' genoemd – in die van FHQU 'Wolfsschlucht' (wolfkloof). In de beginjaren van de NSDAP was Hitler bekend geweest als 'Herr Wolf' en zijn voorkeur voor deze naam vond uitdrukking in toepassing ervan bij de naamgeving van de Führerhauptquartiere. De dorpsherberg, waar enkele leden van de staf van het hoofdkwartier waren ondergebracht, stond bekend als 'Wolfspalast'. Het OKH bevond zich in Forges, een klein dorp even ten zuiden van het Belgische Chimay, ongeveer 15 kilometer ten noord-westen van Brûly-de-Pesche, terwijl ook delen van het OKH in Chimay zelf en in aangrenzende gehuchten waren ondergebracht. Op 6 juni vertrok de Sonderzug 'Heinrich' van Altenkirchen/Flammersfeld in Duitsland naar het gebied van Gendron/Celles ten zuid-oosten van Dinant in België. De 'Amerika' bleef echter in Heusenstamm/Frankfurt a. Main. Operatie 'Rot', de tweede fase van de Duitse aanval op het westen, was op 5 juni begonnen en de Wehrmacht oprukkend in zuidelijke richting, raasde als een wervelstorm door Frankrijk. Op 12 juni, met de val van Parijs aanstaande (de stad werd op 14 juni door de Duitse troepen bezet) localiseerde

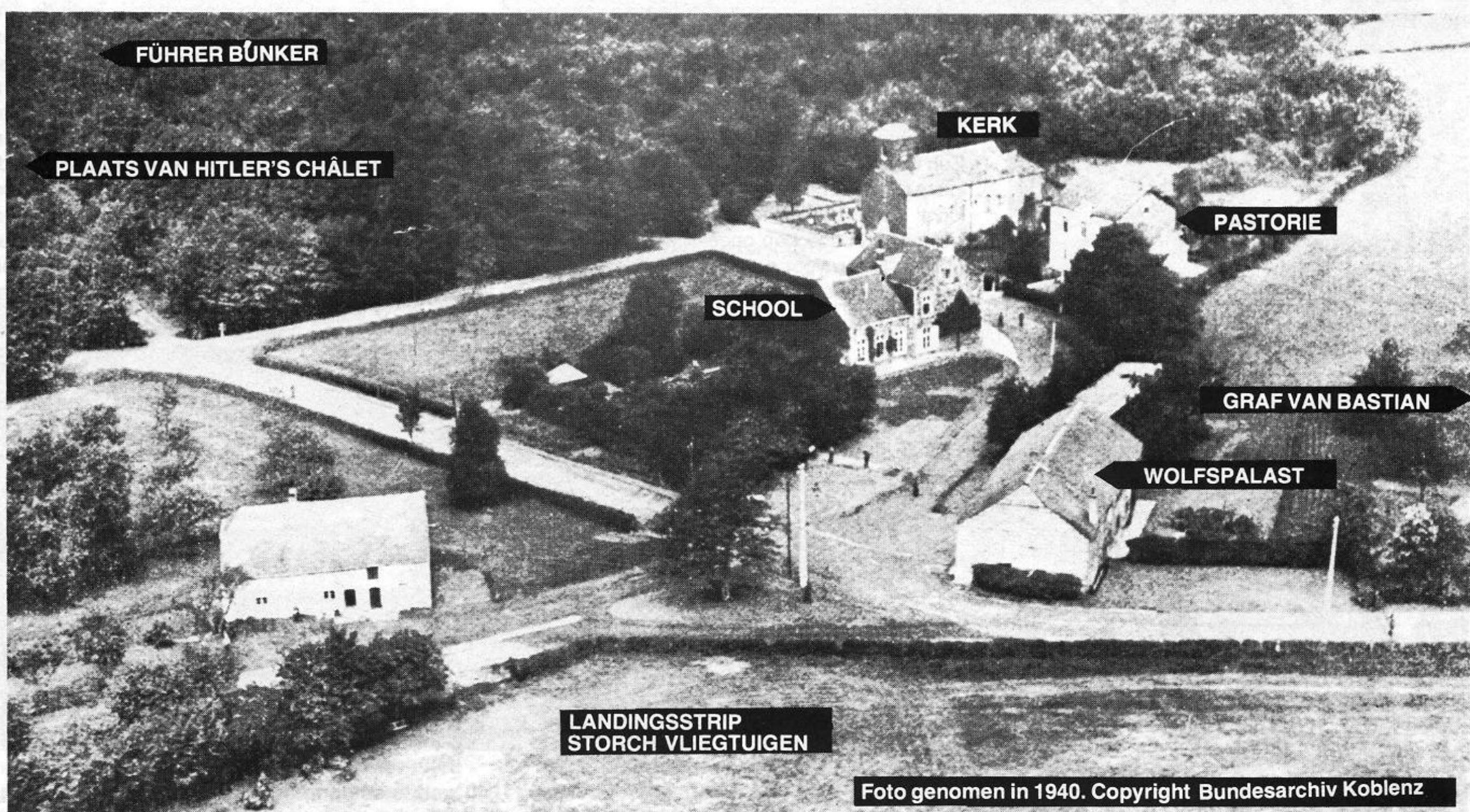
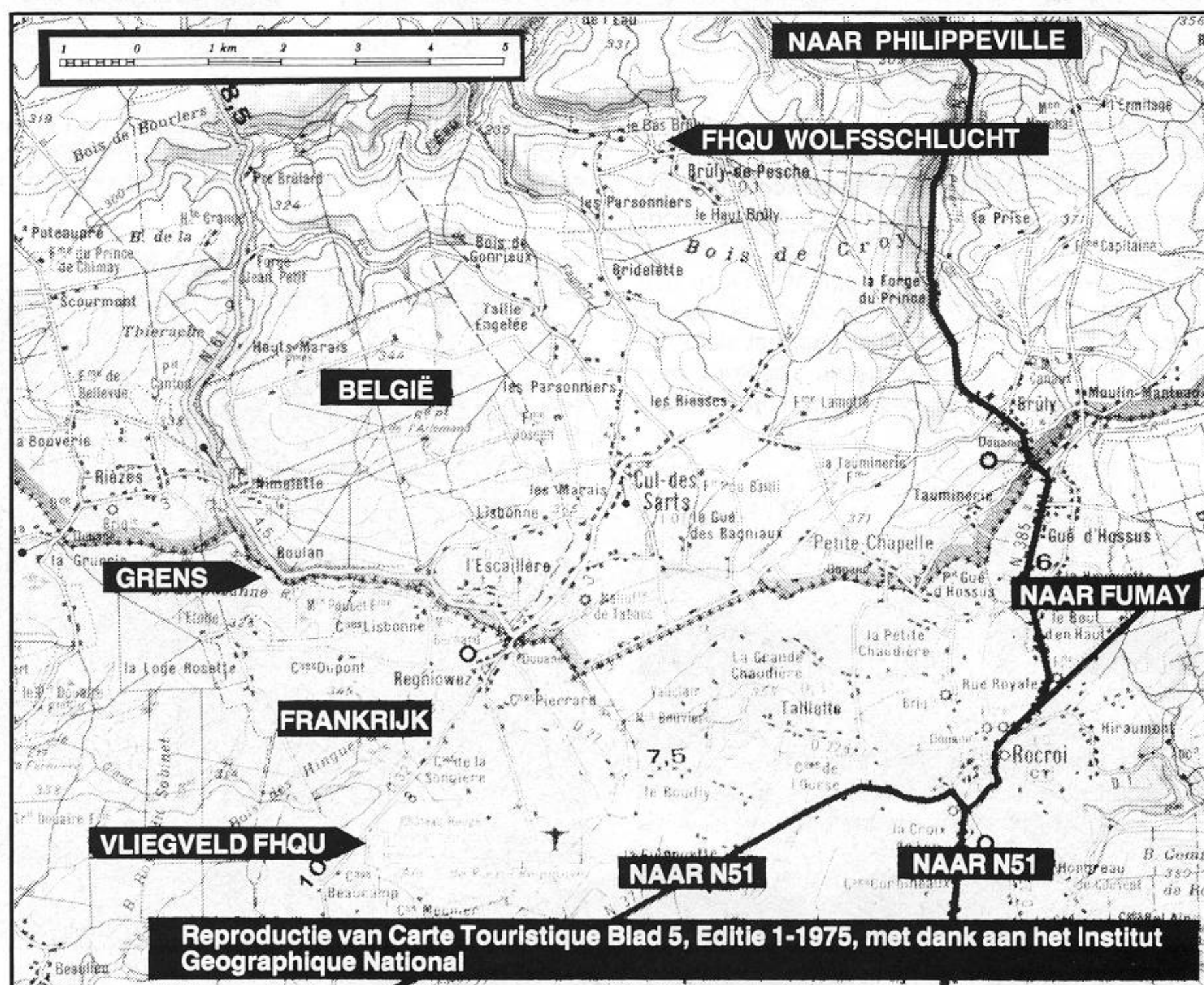

Foto genomen in 1940. Copyright Bundesarchiv Koblenz

een inspectieploeg nog een plek waar een hoofdkwartier voor de Führer kan worden ingericht. De plaats lag aan het eind van de spoorwegtunnel Rilly Germaine ten zuiden van Reims. Op 16 juni volgde een inspectie door dr. Todt die opdracht gaf om met de bouwwerkzaamheden te beginnen. Deze plek zou echter nooit als Führerhauptquartier worden gebruikt. Op 16 juni ging Hitler naar het slot Acoz ten zuid-oosten van het Belgische Charleroi, waar hij de chef van de Spaanse generale staf, generaal

Boven: Arbeiders bezig met de bouw van Hitler's bunker (die hij nooit zou gebruiken) in FHQu 'Wolfsschlucht'. Onder: Vandaag is de bunker, eigendom van de graaf d'Oultremont, het enige gebouw van al Hitler's hoofdkwartieren dat nog in tact en onbeschadigd is.

Een trein rijdt de tunnel binnen bij Rilly/Germaine, in 1940 ook uitgekozen om er een hoofdkwartier te vestigen.

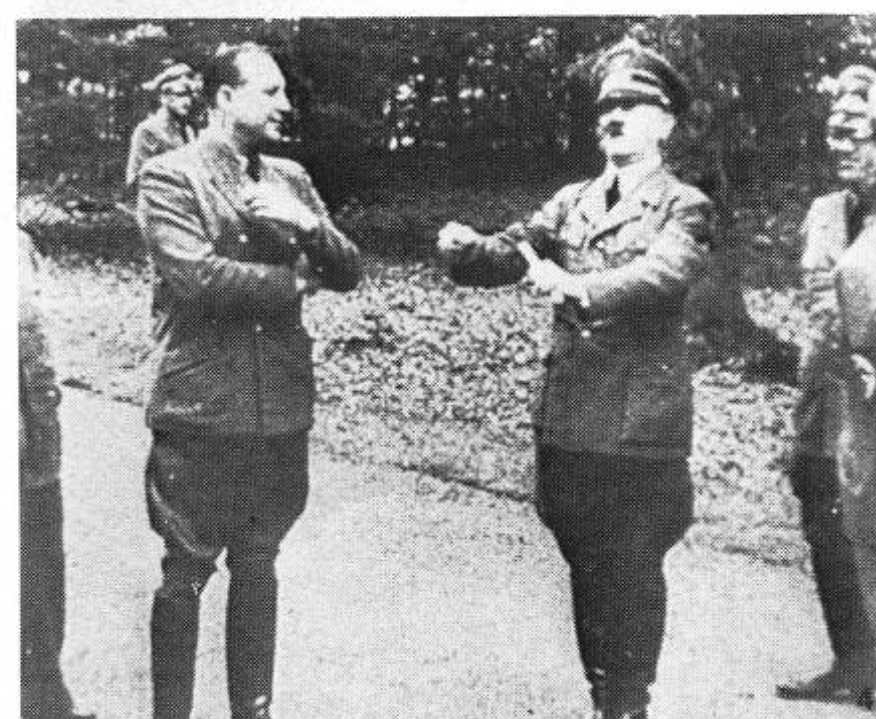
Vignon zou ontmoeten. De volgende ochtend vroeg de Franse regering via Spaanse kanalen om wapenstilstandsvoorwaarden. Na ontvangst van dit verzoek op het ministerie van buitenlandse zaken in Berlijn, werd het onmiddellijk doorgeseind naar Walther Hewel, von Ribbentrop's afgezant in het Führerhauptquartier.

Een Duitse cameraman (Walter Frentz) was op het juiste ogenblik op het Führerhauptquartier 'Wolfsschlucht' aanwezig om het moment te filmen waarop Hewel de boodschap opgetogen doorgaf aan de Führer. Hitler, voor een ogenblik in extase bij het horen van het nieuws, hief zijn rechterbeen om-

hoog en liet dit daarna weer krachtig neerkomen, daarbij dus met zijn voet stampend. Toen de film werd vrijgegeven voor het buitenland, ontdekte een Canadese filmtechnicus, John Grierson, hoe hij de beelden voor propagandadoelen kon gebruiken. Door beeldjes te dupliceren en ze door elkaar te monteren was hij in staat de opname zo te wijzigen dat de bekende Führer-horlepijpdans ontstond, waarmee Hitler belachelijk werd gemaakt in de Westerse bioscoopjournaals. Hoewel Grierson twintig jaar geleden in het blad 'Esquire' zijn filmtrucage openbaar maakte, leest men nog steeds, ook bij gerenommeerde historici, hoe de Führer in juni

Links en boven: In 1940 werkte de pomp nog in Brûly-de-Pesche, maar vandaag is zij buiten gebruik.

Beelden uit de filmopname die Walter Frenz in 'Wolfsschlucht' maakte toen Hitler het bericht ontving dat de Fransen op 17 juni 1940 om een wapenstilstand hadden gevraagd. Later werd de film zo gemonteerd waardoor het leek alsof Hitler de horlepijp danste.

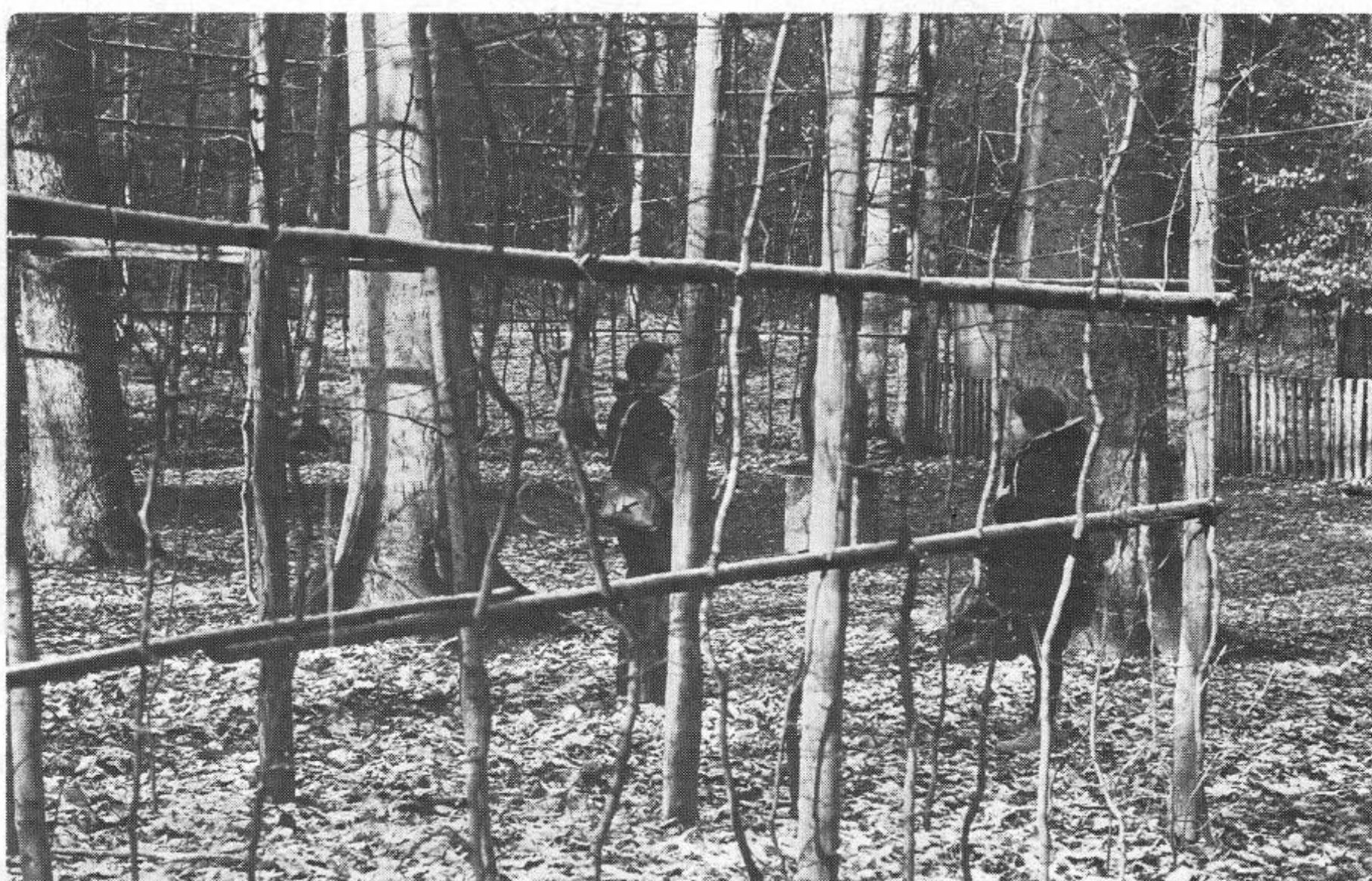
Boven: Op het pad dat van het dorpsplein naar Hitler's chalet leidde, bespreekt de Führer met zijn plaatsvervanger Rudolf Hess (in lange leren jas) en met Martin Bormann de situatie. Onder: Vandaag wordt het voormalige Führerhauptquartier door de Belgen aangeduid als 'vestiges Historiques'.

Boven: Een onbekende artiest geeft een goede impressie van de opstelling der gebouwen: Hitler's chalet, links, neemt hij juist met zijn penseel onderhanden, de bunker staat rechts, in het midden de fontein van Sainte Meér naast de tafel en de banken.

Boven: Hitler schijnt verveeld door het document dat Himmler hem laat zien. Rechts: Dezelfde plek vandaag. Onder: Zelfs sporen van de witte strepen die om de bomen werden geschilderd zijn nog zichtbaar.

Hitler en Generaloberst Keitel in gesprek. Hitler's chalet werd gesloopt toen het hoofdkwartier op 26 juni werd verplaatst. Boven rechts: In deze

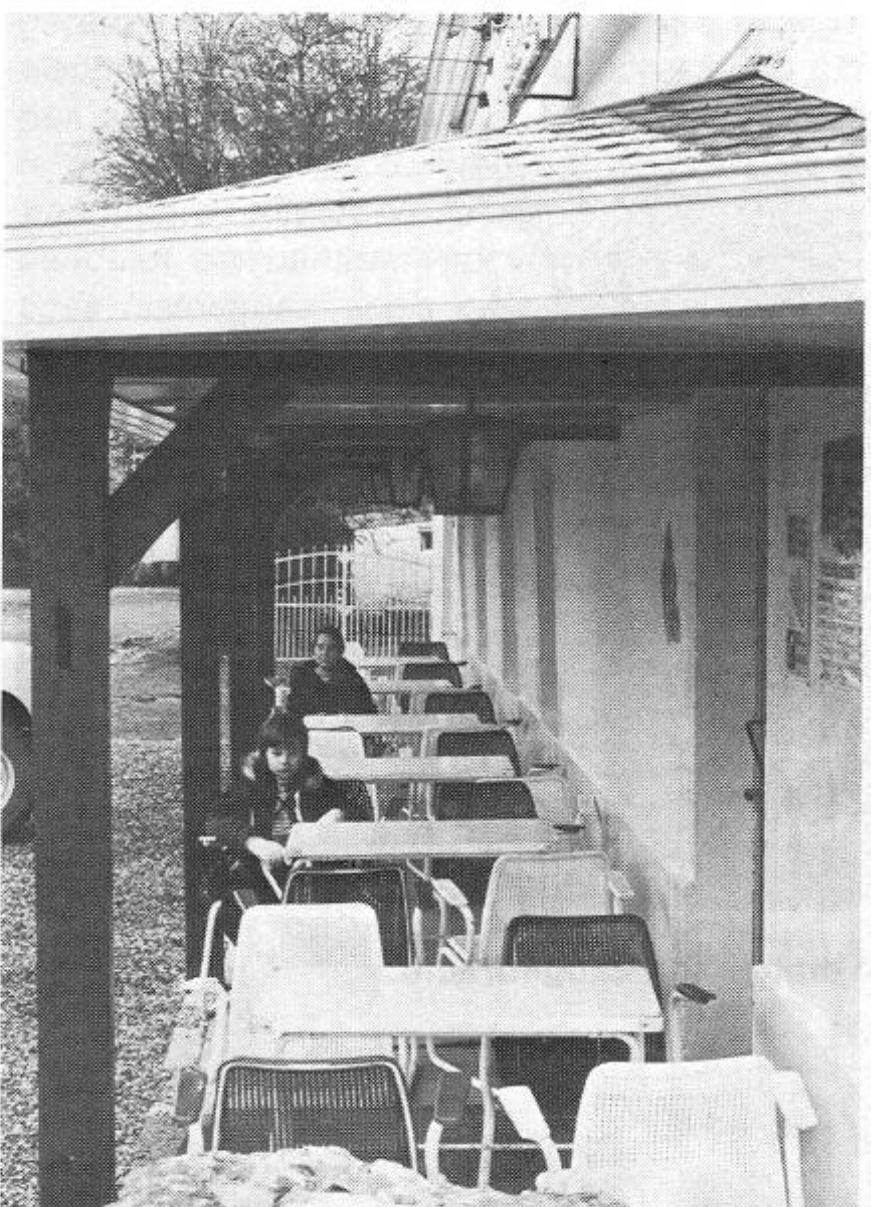

kiosk kunnen nu kaartjes worden gekocht om Hitler's bunker te bezoeken.

Boven: Otto Dietrich, Reichspressechef, bestudeert een bericht. Heinrich Hoffmann staat rechts.

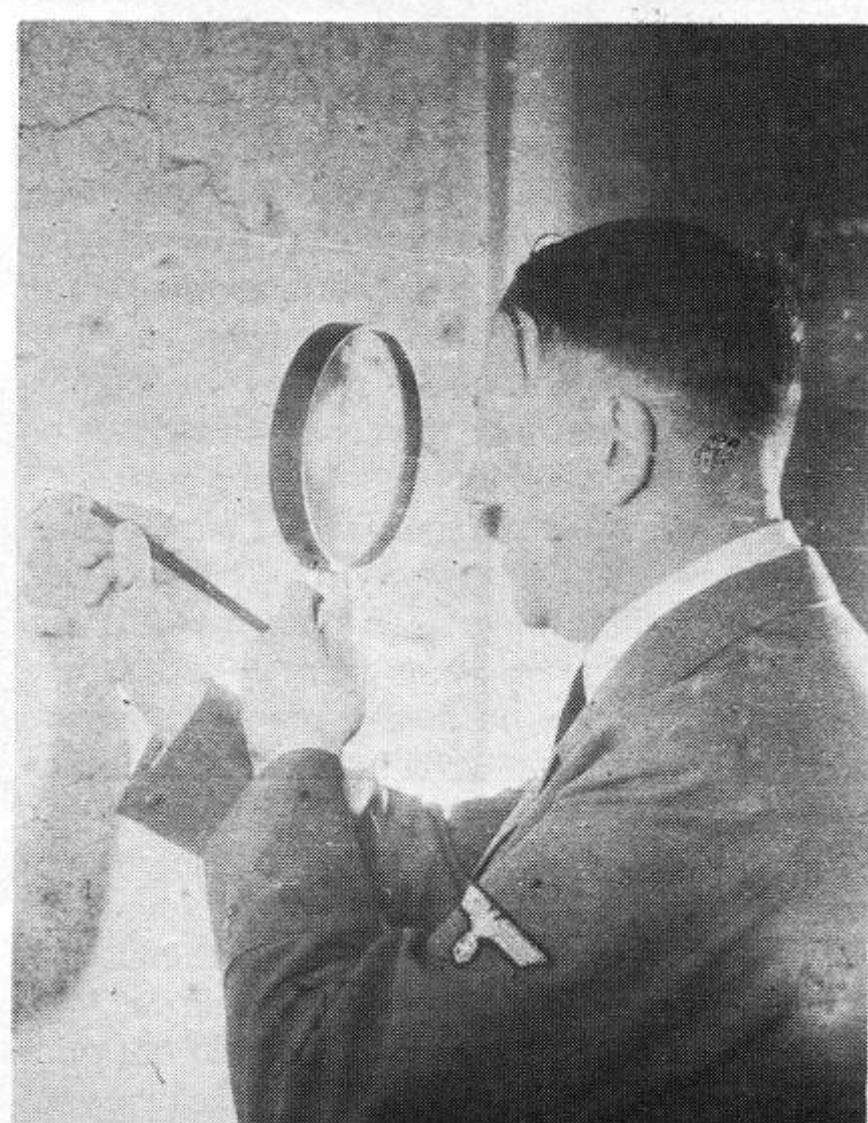
Onder: Aan het hotel is thans een klein terras gebouwd.

Boven: Hitler poseert samen met personeel van het Führerhauptquartier voor het 'Wolfspalast'. Onder: Na de oorlog metselde de eigenaar van het hotel de schuurdeuren dicht, en hoewel meerdere veranderingen aan de buitenkant van het hotel werden aangebracht, zijn vandaag de overeenkomsten nog duidelijk te zien.

Hitler bespreekt de situatie met Rudolf Hess, Martin Bormann en Generaloberst Keitel. Geheel rechts: SS-Hauptsturmführer Max Wünsche, een van Hitler's adjudanten.

Hitler, wiens zwak gezichtsvermogen nooit openbaar werd gemaakt, bestudeert hier met een vergrootglas een detail op de kaart.

1940 stond te dansen. Soms wordt de mythe door autoriteiten met een even gezaghebbende status nog mooier gemaakt als zij ons willen laten geloven dat deze 'overwinningsdans' plaats vind in Compiègne op het moment van de sluiting van de wapenstilstand.

Later die dag (17 juni) vloog de Führer naar Frankfurt, stapte daar op de Führersonderzug 'Amerika' en arriveerde op 18 juni op het middaguur in München voor besprekingen met Mussolini. Daarna keerde hij op 19 juni om 14.15 uur terug naar 'Wolfsschlucht'.

Op 21 juni reed Hitler naar het bos van Compiègne ten noordoosten van Parijs. Daar, in hetzelfde rijtuig waar in 1918 de Duitsers de wapenstilstandsvoorwaarden van de geallieerden tekenden, was het nu de beurt van Frankrijk zich ter aarde te werpen. Beheerst door gevoelens van smaad en verachting, bleef de Führer slechts om het voorlezen van de preambule door Generaloberst Keitel aan te horen. Om 20.00 uur was hij terug in 'Wolfsschlucht'.

Hitler bezocht Parijs, de parel van zijn veroveringen, slechts één keer. Op 23 juni om 04.05 uur in de ochtend vertrok hij per vliegtuig van 'Wolfsschlucht', maakte een haastige tocht door de stad en was om 10.30 uur diezelfde ochtend weer terug in Brûly. Martin Bormann was één van degenen die met de Führer naar Parijs vloog en die er op 15 juni, één dag na de bezetting door de Duitsers, reeds een volle dag had doorgebracht.

Op 25 en 26 juni maakte Hitler weer autotochten om de gebieden te bezoeken die hij uit de Eerste Wereldoorlog kende. Max Amann en Ernst Schmidt die met hem hadden gediend, waren tijdens deze tochten meestal van de partij. Hitler besloot vervolgens de slagvelden van de Eerste Wereldoorlog te bezoeken, alsmede de in de handen van de Duitsers gevallen Maginotlinie in het zuiden van de Elzas. Ten behoeve van zijn huisvesting werd het Führerhauptkwartier overgebracht naar een reeds tevoren in het Zwarte Woud in gereedheid gebrachte plek. Op 28 juni 1940 vertrok Hitler om 08.00 uur van Gros-Caillou, één van de vliegvelden van 'Wolfsschlucht', ongeveer 15 kilometer ten zuiden van Brûly (het andere was in Cul-de-Sarte, tussen Brûly en Gros-Caillou). Na aankomst in Eutingen, ten oosten van Freudenstadt, werd hij naar het complex 'Tannenberg' gereden, ongeveer twee kilometer ten noorden van Alexanderschanze op de Kniebis, waar hij om 11.00 uur arriveerde.

'WOLFSSCHLUCHT' VANDAAG

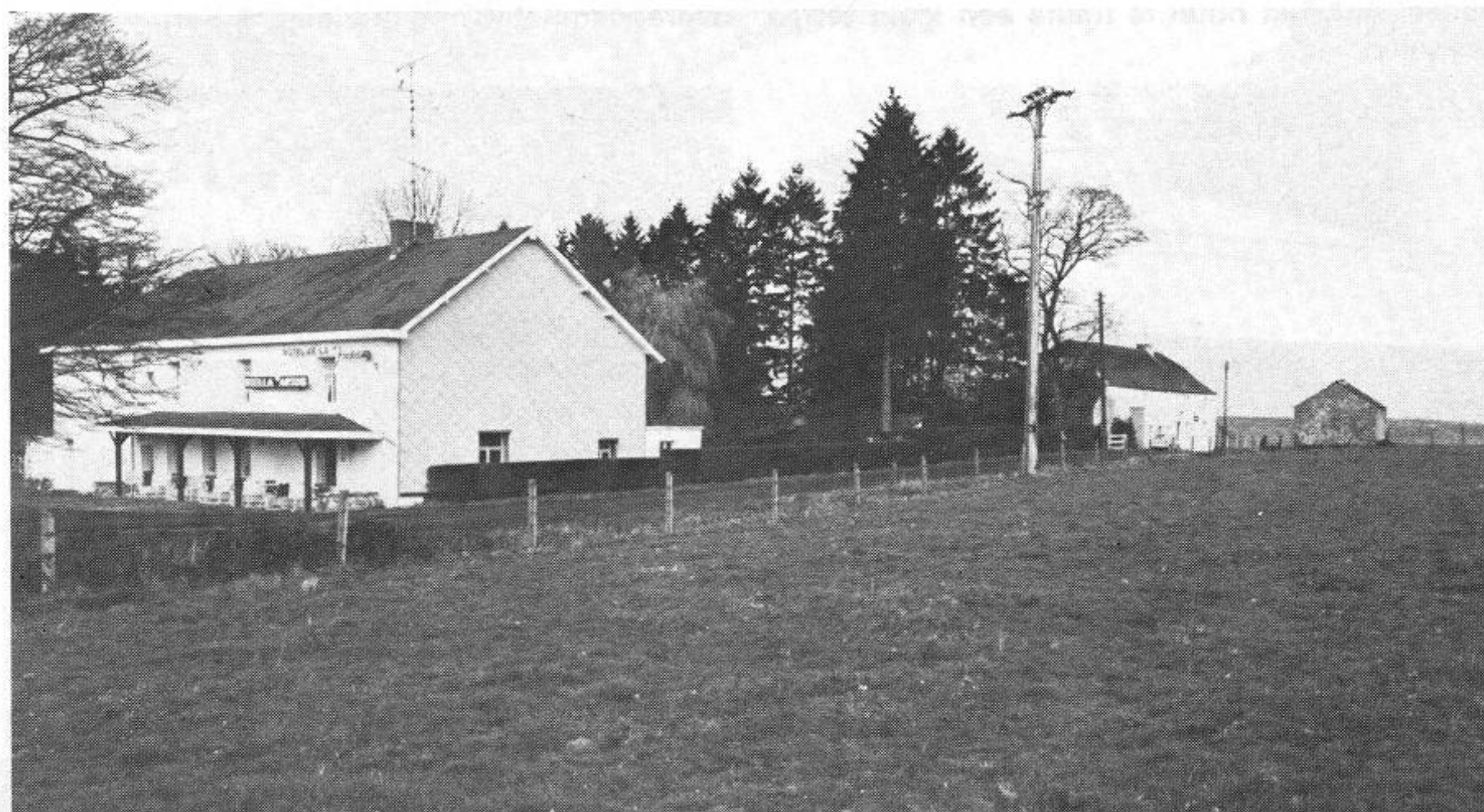
De keuze van het kleine Belgische dorp Brûly-de-Pesche als Hitler's hoofdkwartier aan het Westelijk Front had geen betere kunnen zijn. Het zou moeilijk zijn geweest een meer afgelegen, en daarmee veiliger locatie te vinden. Het dorp is gelegen in het *Fôret de Gondrex* en ziet er, met uitzondering van een nieuw gebouwde café voor toeristen, vandaag nog net zo uit als in 1940 toen Hitler er verbleef.

Het dorp, dat uit niet meer bestond dan een kerk en vijf andere gebouwen of huizen, werd omstreeks 12 of 13 mei 1940 volledig door de Duitsers overgenomen. In het nabijgelegen bos bevond zich een altaar in de vorm van een fontein, gewijd aan Sainte Meér. Op die plaats werd Hitler's *châlet* gebouwd, alsmede de bunker die bescherming moest bieden tegen luchtaanvallen. Het tegenwoordige hotel de la Fontaine (zowel toen als nu eigendom van monsieur J. Métons-Hosselet) werd tegelijkertijd verbindingscentrum en inkwartieringsadres onder de naam 'Wolfspalast'. In de kerk Sainte Meér kwam het hoofdkwartier van de Organisation Todt die de verbouwingen in het dorp uitvoerde. De pastorie diende als huisvesting voor Generaloberst Keitel.

Spoedig nadat het FHQu verhuisd was naar 'Tannenberg' werd het *châlet* waar Hitler zijn verblijf had, gesloopt. Het stond er niet meer toen mon-

Boven: Goering, die tijdens de veldtocht in zijn Sonderzug 'Asien' verbleef, brengt een bezoek aan FHQu 'Wolfsschlucht'. Hitler begroet hem op de landingsstrip.

Boven: Om de voormalige landingsstrip is thans een omheining aangebracht.

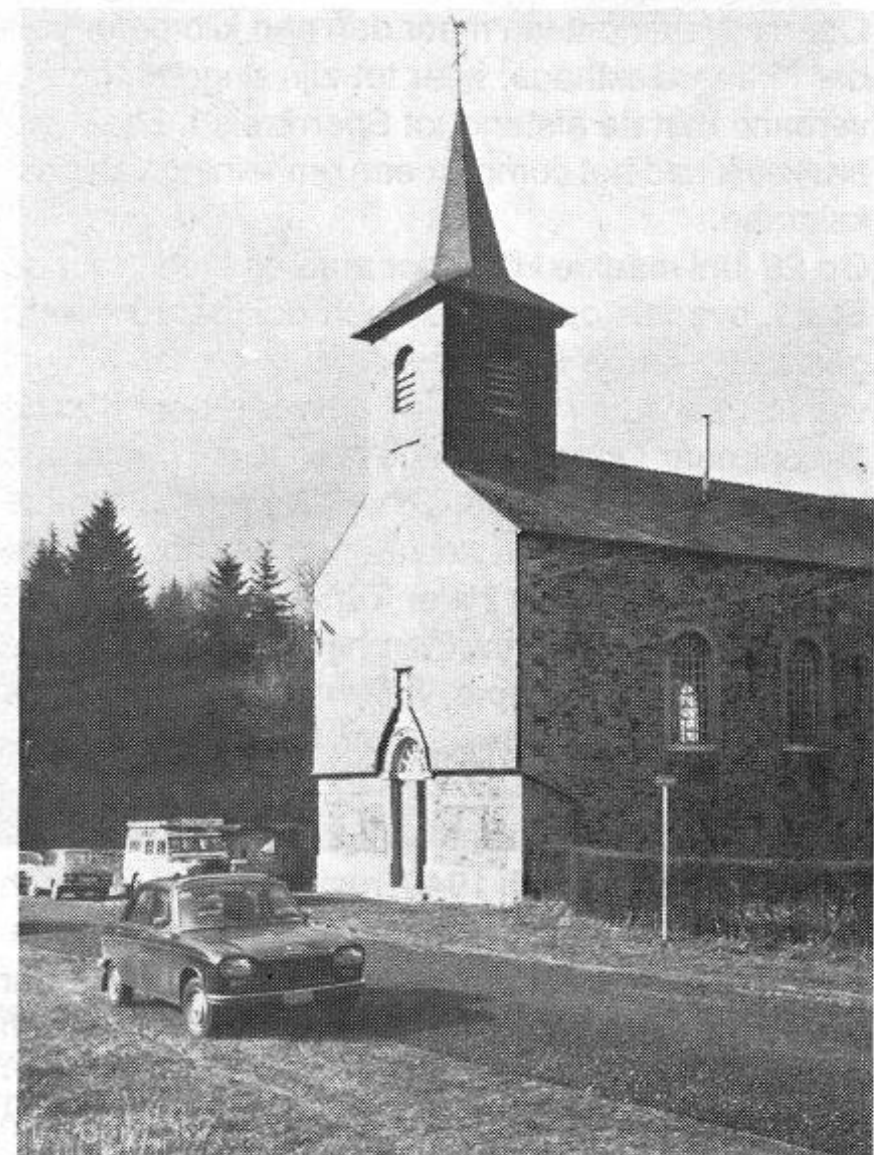
Boven links: Hitler met Hauptmann Gerhard Engel in een pose karakteristiek voor een sportvissercentrum. Rechts: Onze foto uit 1977. Het schoolgebouw op de achtergrond is thans buiten gebruik.

Boven links: Het graf van Hans Bastians. Hij is thans herbegraven op het Soldatenfriedhof Lommel, Block 5, graf 136. Boven rechts: De zelfde plek vandaag.

sieur Métons-Hosselet begin juli in het dorp terugkeerde. Op het veld achter het huis vond hij het graf van SS-Obersturmführer Hans Bastians, één van de oude garde, en lid van de Allgemeine SS, die tevens chauffeur van Himmler was. Hij had de Reichsführer op 14 juni 1940 naar Wolfsschlucht' gereden voor een conferentie met Hitler. Terwijl hij wachtte op het einde van de besprekingen ging per ongeluk zijn Schmeisser MP 38 af, waardoor hij dodelijk in het hoofd werd getroffen.

Vandaag is Brûly-de-Pesche zoals de naam reeds aanduidt, een centrum voor vissers, maar de 'vestiges historiques' zoals op richtingborden staat aangegeven, trekken een groot aantal toevallige bezoekers. De graaf d'Oultremont die eigenaar is van het land waarop Hitler's chalet stond, heeft de bunker opengesteld voor toeristen, ofschoon Hitler, zoals dr. Raiber schrijft, deze nooit heeft gebruikt.

Dichtstbijzijnde hotel

Hotel de la Fontaine, La Place 1, Brûly-de-Pesche, 6406 België. Tel. 060 37064.

De Führer, Karl Bodenschatz, Herman Goering en Martin Bormann ontvangen bij de kerk de Hitlergroet. Boven rechts: De kleine kerk van Sainte Meér is heden ten dage nog steeds in gebruik.

Boven links: Hitler en Martin Bormann bekijken een stapel foto's. Op de achtergrond de latrines van de school. Boven rechts: Het is mogelijk dat deze foto's door Hoffmann of één van zijn fotografen in 'Felsennest' of

'Wolfsschlucht' werden genomen en dat wij thans, 37 jaar later, dezelfde foto's op dezelfde plaats bekijken.

FHQU 'TANNENBERG'

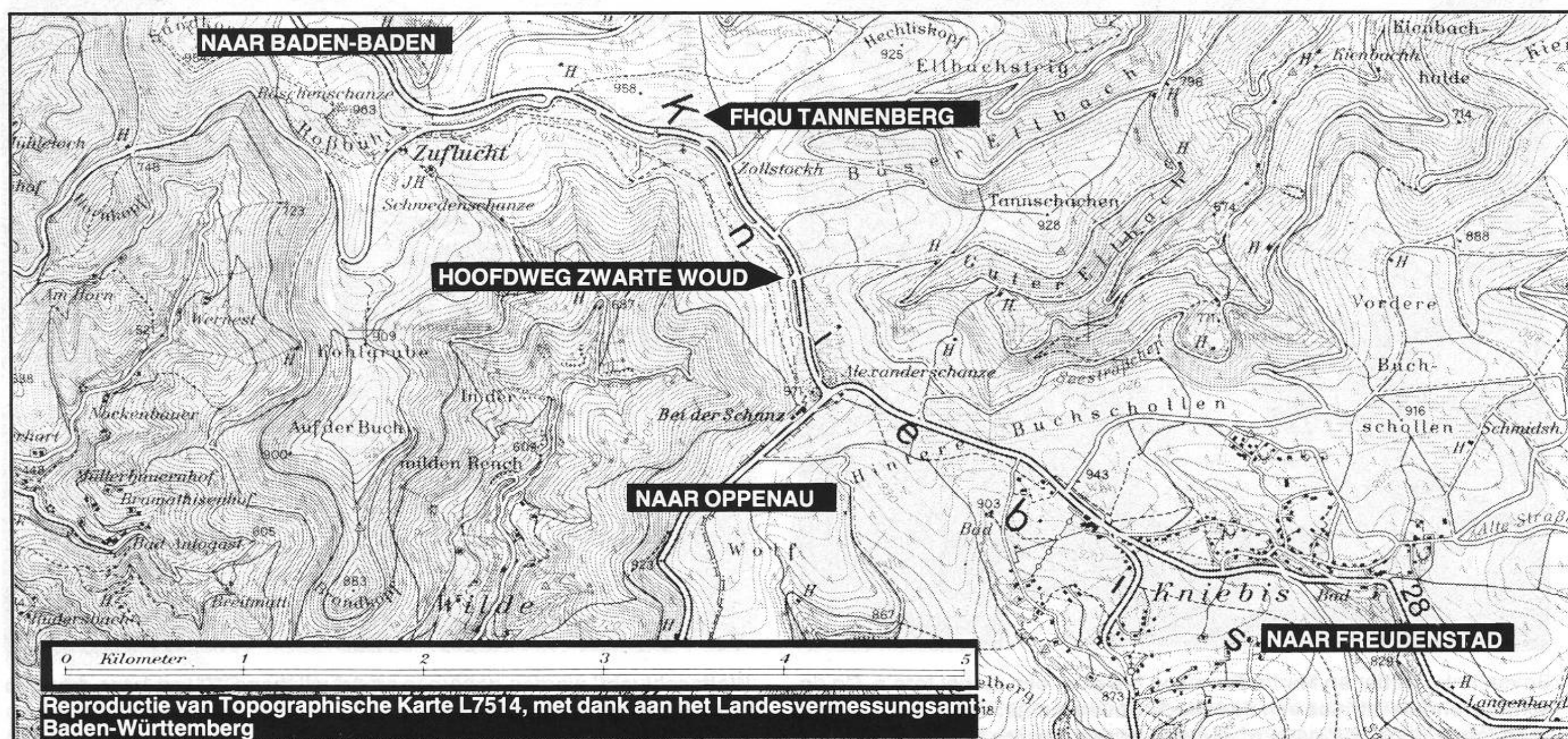
De meeste van de gebouwen in 'Tannenberg' bevonden zich in een eeuwig groen bos aan de noordzijde van wat nu de Schwarzwaldhochstrasse is, een populaire toeristenroute van Freudenstadt naar Baden-Baden. Er waren twee bunkers, één voor de Führer die half in de grond was verzonken, en één voor het berichtenverkeer. Deze laatste lag ten zuiden van de weg. De andere gebouwen waren van hout en zagen er landelijk uit. Er was voor Hitler een chalet, voorts bureauruimten en kwartieren voor het OKW en de Adjutantur, alsmede een Kasino, een Teehaus, een Lagehaus en barakken voor het FBB, het SS-Begleitkommando en de Dienststelle Eins van de Reichsschichterdienst. De Abteilung Landesverteidigung van Oberst Warlimont lag meer dan een kilometer verder in een Gasthaus, zeer tot zijn ongenoegen in verband met de afstand tot Sperrkreis I. Zoals gebruikelijk had het complex een omheining van prikkeldraad.

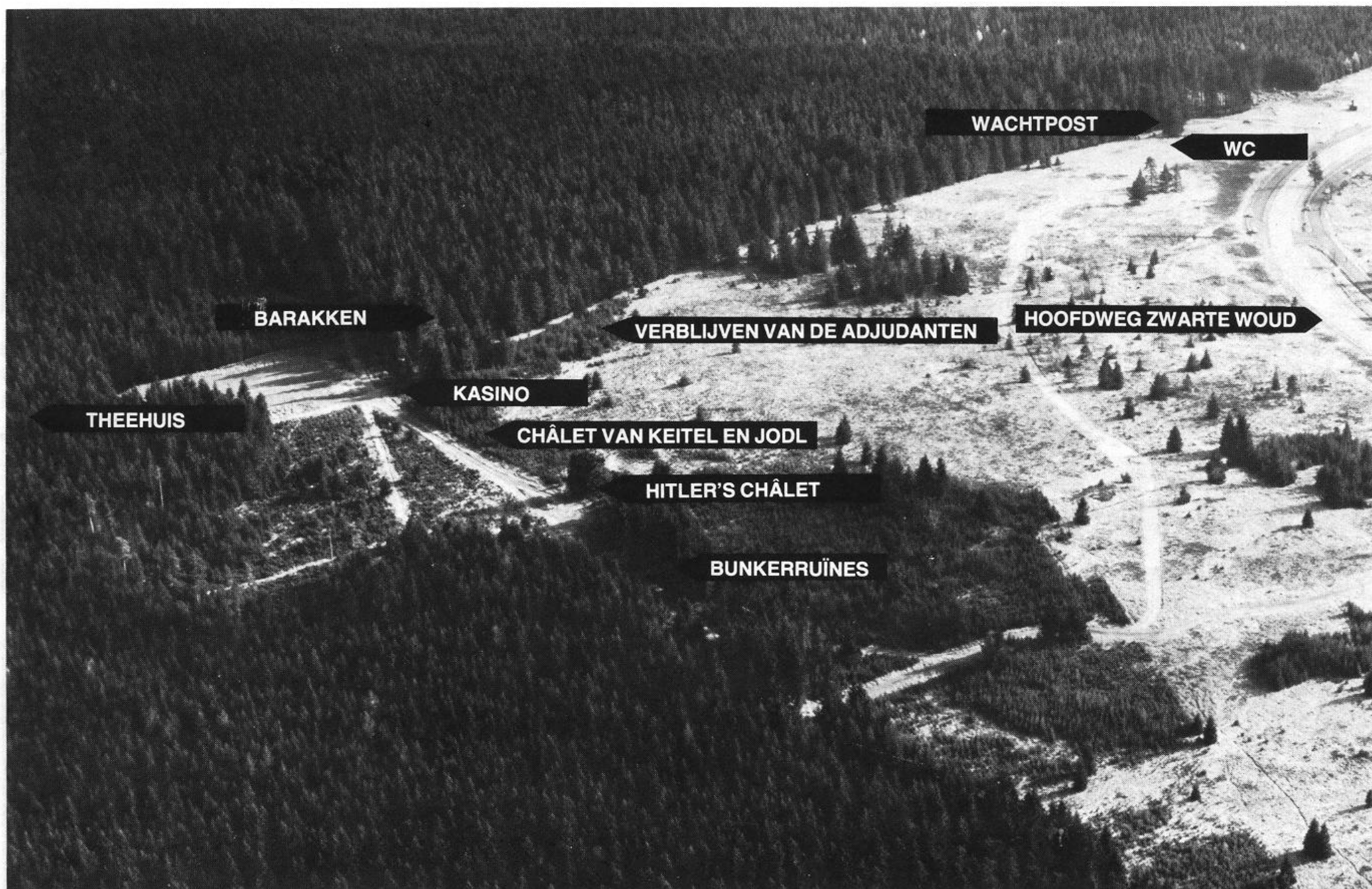
Op 28 juni maakte Hitler per auto een toer door de Elzas, evenals op de 29e, toen ook gebruik werd gemaakt van de Führersonderzug, die op 27 juni van Heusenstamm naar Rastatt was gereden en op 29 juni naar Oppenau, ongeveer 15 kilometer ten westen van FHQu 'Tannenberg'. Na een bezoek te hebben gebracht aan soldaten in het hospitaal te Freudenstadt, verliet Hitler Tannenberg voorgoed op 5 juli om 13.00 uur, toen hij in Oppenau op de Führersonderzug stapte, waarmee hij de volgende dag om 15.00 uur arriveerde op het Anhalter Bahnhof in Berlijn.

Hoewel het korte intermezzo op FHQu 'Tannenberg' in de zomer van 1940, rustig, ja bijna idyllisch was geweest, was de oorlog nog niet afgelopen. Bijna het gehele Europese continent was nu onder de Duitse laars gebracht, alleen Engeland liet zich niet intimideren. De bedoeling was om het Führerhauptkwartier over te brengen naar Ziegenberg in het Taunusgebergte (er werd nog steeds aan de inrichting ervan gewerkt), als de invasie van Zuid-Engeland, de operatie 'Seelöwe', zou beginnen. Reeds bekend onder de naam 'Adlerhorst', had al op 29 juni een vooruitgeschoven detachement van het Führer-Begleit-Bataillon 'Tannenberg' verlaten om in Ziegenberg de nodige veiligheidsmaatregelen te treffen. Op 5 juli, onmiddellijk na Hitler's vertrek uit 'Tannenberg', werd de rest van het FBB met zijn commandant, Oberstleutnant Kurt Tho-

Boven: De gebouwen van FHQu 'Tannenberg' lagen hoog in het Zwarte Woud verspreid tussen het groen van de dennebomen. Onder: Toen wij de plek in april 1977 bezochten was het contrast enorm: een koude wind, een dikke sneeuwlaag en alle gebouwen verdwenen.

mas, naar 'Adlerhorst' verplaatst. Thomas had Rommel in deze functie opgevolgd in februari 1940. Slechts een Wachkommando bleef tot 13 juli in 'Tannenberg' achter, toen de zorg ervoor werd overgenomen door het Ve Legerkorps. Vier jaar later, in de zomer van 1944 bespraken de Führer en General Jodl de mogelijkheid om 'Tannenberg' opnieuw als führerhauptkwartier te gebruiken, maar dit plan werd niet uitgevoerd.

'Adlerhorst' zou in de zomer van 1940 niet als Führerhauptkwartier gaan dienen. De Luftwaffe slaagde er niet in het overwicht te verkrijgen in het Britse luchtruim en, naarmate de herfst naderde, werd om deze en andere redenen de operatie 'Seelöwe' meer en meer gezien als een opdracht die de mogelijkheden van de Wehrmacht te boven ging. De operatie werd tenslotte uitgesteld, uiteindelijk voor

altijd. Op 9 november 1940 begonnen besprekingen met het IXe Legerkorps om 'Adlerhorst' over te nemen en op 25 november vertrok het FBB uit Ziegenberg.

'TANNENBERG' VANDAAG

Het weer was zonnig toen wij bij Straatsburg de Rijn overstaken op weg naar de heuvels aan de voet van het Zwarte Woud. Naarmate wij omhoog reden over de bochtige weg naar Alexanderschanze werd het kouder met nu en dan een sneeuwbuï. Bij het Höhenhotel Alexanderschanze

is een T-kruising waar de Schwarzwaldhochstrasse een scherpe bocht naar het noorden maakt en twee kilometer verder langs het voormalige FHQu 'Tannenberg' loopt. Tegen de tijd dat wij het plateau bereikten was alles bedekt met een dikke laag knisperende sneeuw.

De Schwarzwaldhochstrasse is thans verbreed met het oog op het toeristenverkeer en lijkt weinig meer op de smalle tussen pijnbomen kronkelende laan uit de dagen van Hitler. Een kleine berghut staat rechts van de weg en markeert het pad naar de ruïnes van het voormalige FHQu 'Tannenberg', dat, gelijk wij verwachtten niet met wegwijzers is aangegeven. Dichtbij, onder de bomen, staat nog een gebouwtje, op de plaats waar oorspronkelijk een schildwachthuisje stond.

Onze land-rover had weinig moeite met het be-

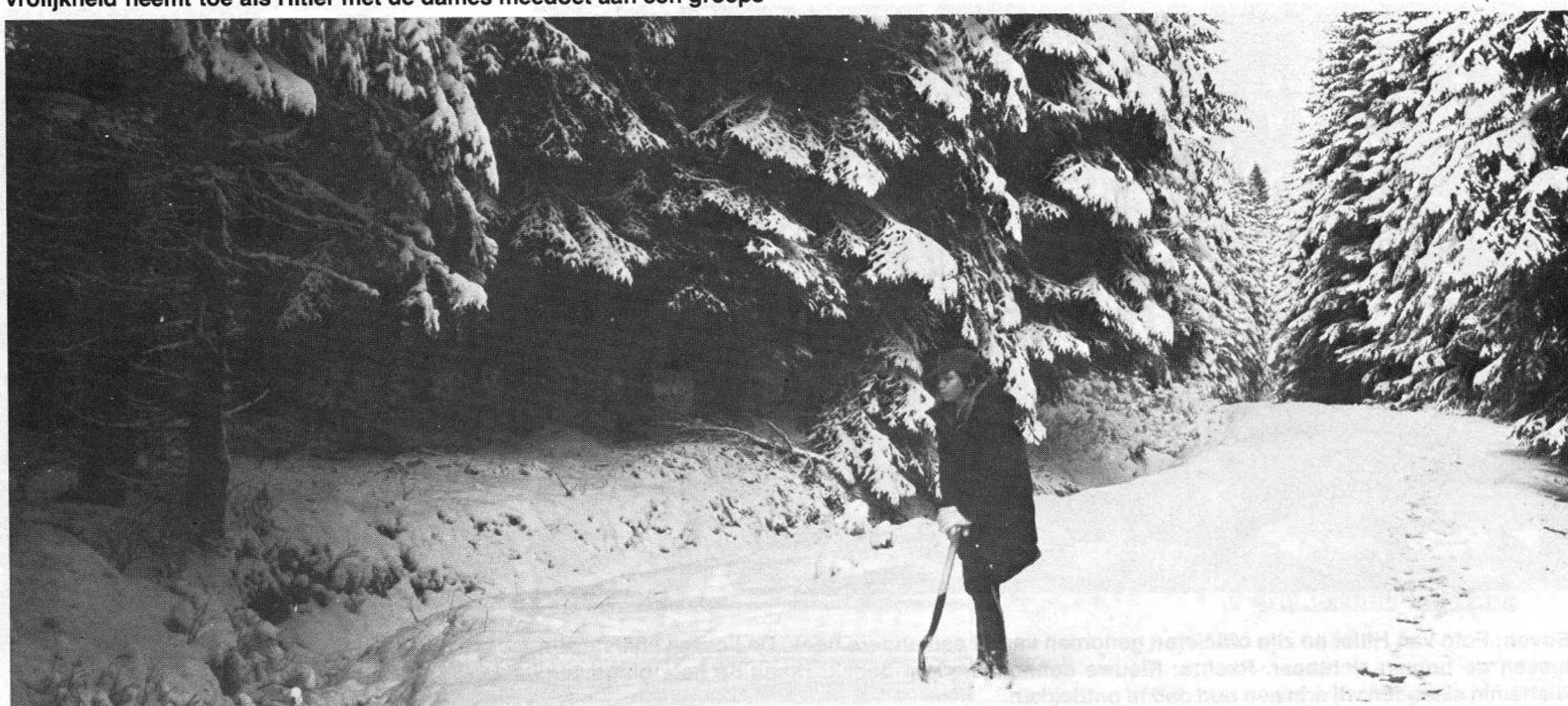
Boven: Foto van Hitler en zijn officieren genomen vanuit een andere hoek. De houten châteaux zijn tussen de bomen zichtbaar. Rechts: Nieuwe dennenaanplant bedekt thans de hele omgeving. Niettemin slaagden wij erin een oud pad te ontdekken.

Geheel boven: Hitler's thee-uurtje met een groep vrouwelijke verpleegsters die op FHQu 'Tannenberg' waren uitgenodigd. Boven links: De vrolijkheid neemt toe als Hitler met de dames meedoet aan een groeps-

dans. Rechts: Auf Wiedersehen. Onder: Van het Teehaus is geen spoor meer te vinden.

sneeuwde pad dat het bos invoert. Binnen enkele honderden meters bereikt het een kruising waar men, beneden een jachthuisje, de eerste betonnen resten kan zien. Hoewel er niets meer is te vinden van het houten Führerhaus, noch van andere châteaux die hier werden gebouwd, kan men 300 meter verder langs het linkerp pad de resten ontwaren van Hitler's opgeblazen bunker. Het is niet duidelijk of de Duitsers dan wel het Franse Eerste Leger het terrein geslecht hebben.

De paden, zichtbaar op de foto's uit 1940, zijn nog te vinden en van onder de sneeuw konden wij hier en daar enkele flagstones blootleggen. Het opengehakte gedeelte is echter beplant met jonge den- nen die nu nog slechts een meter hoog zijn, maar die in de toekomst de gehele omgeving van het voormalige FHQu 'Tannenberg' onherkenbaar zullen maken.

Dichtstbijzijnde hotel

Höhenhotel Alexanderschanze, Freudenstadt-Kniebis an der Schwarzwaldhochstrasse, 7209, Bondsrepubliek Duitsland. Tel. 07442 2431.

Hitler en Baldur van Schirach, leider van de Hitler Jugend, wandelend in een omgeving kenmerkend voor het Zwarte Woud – zowel toen als nu.

Links: De sigaar-rokende Himmler met Propaganda Minister, dr. Joseph Goebbels. Let op de stalen luiken waarmee de ramen en deuren van de bunker op de achtergrond kunnen worden afgesloten. Boven: De tegenwoordige begroeiing maakt het moeilijk om thans vergelijkende foto's op dezelfde plaats te maken. Onder: Niets is er over gebleven, behalve ruïnes van inelkaar gestorte bunkers.

FHQ 'FRÜHLINGSSTURM'

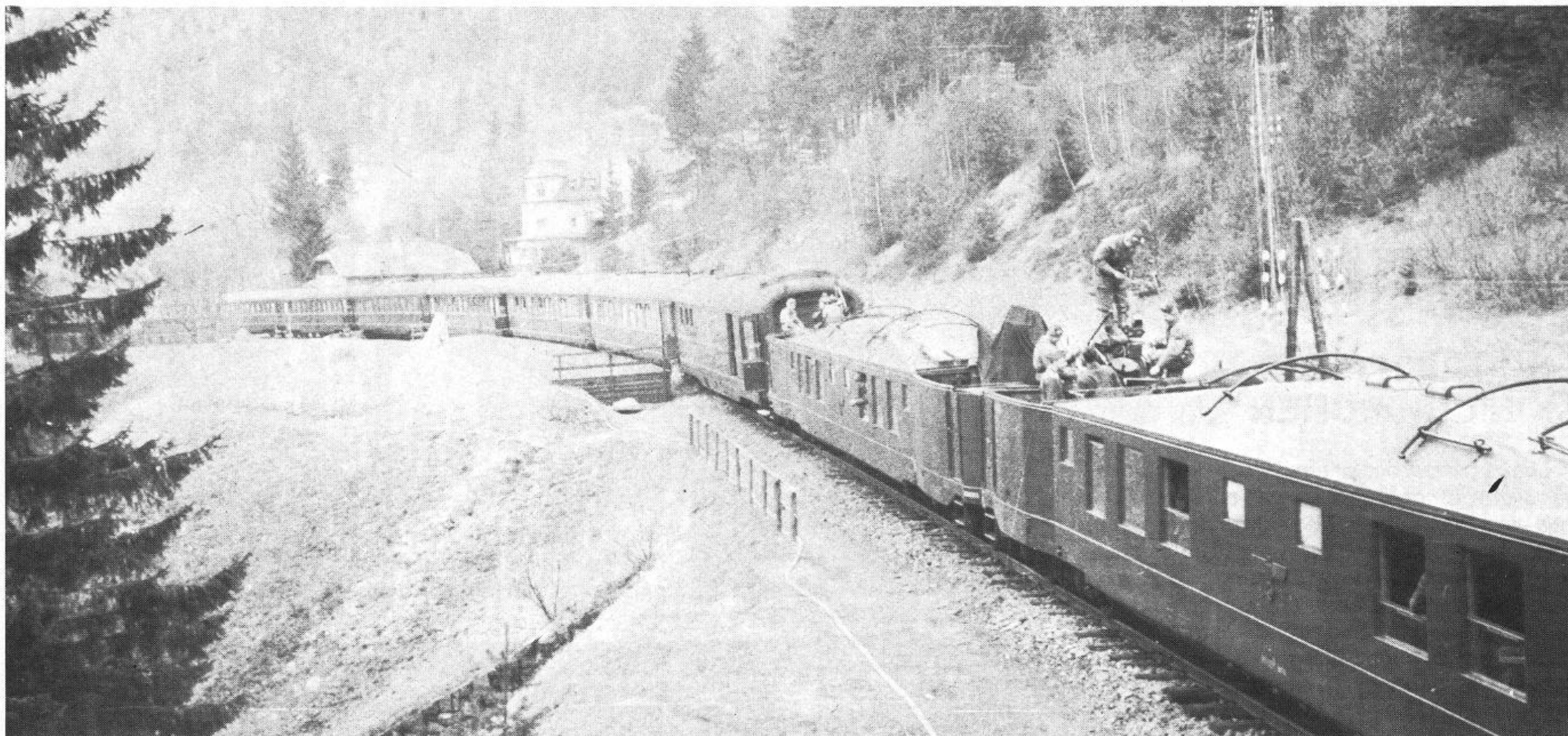
Boven: Hitler en SS-Gruppenführer Julius Schaub, sinds oktober 1940 Hitler's Chef Personal Adjutant, lopend naast de Führersonderzug 'Amerika' in Mönichkirchen. Onder: In september 1977 was het station nog onveranderd. Alleen het houten perron was verdwenen.

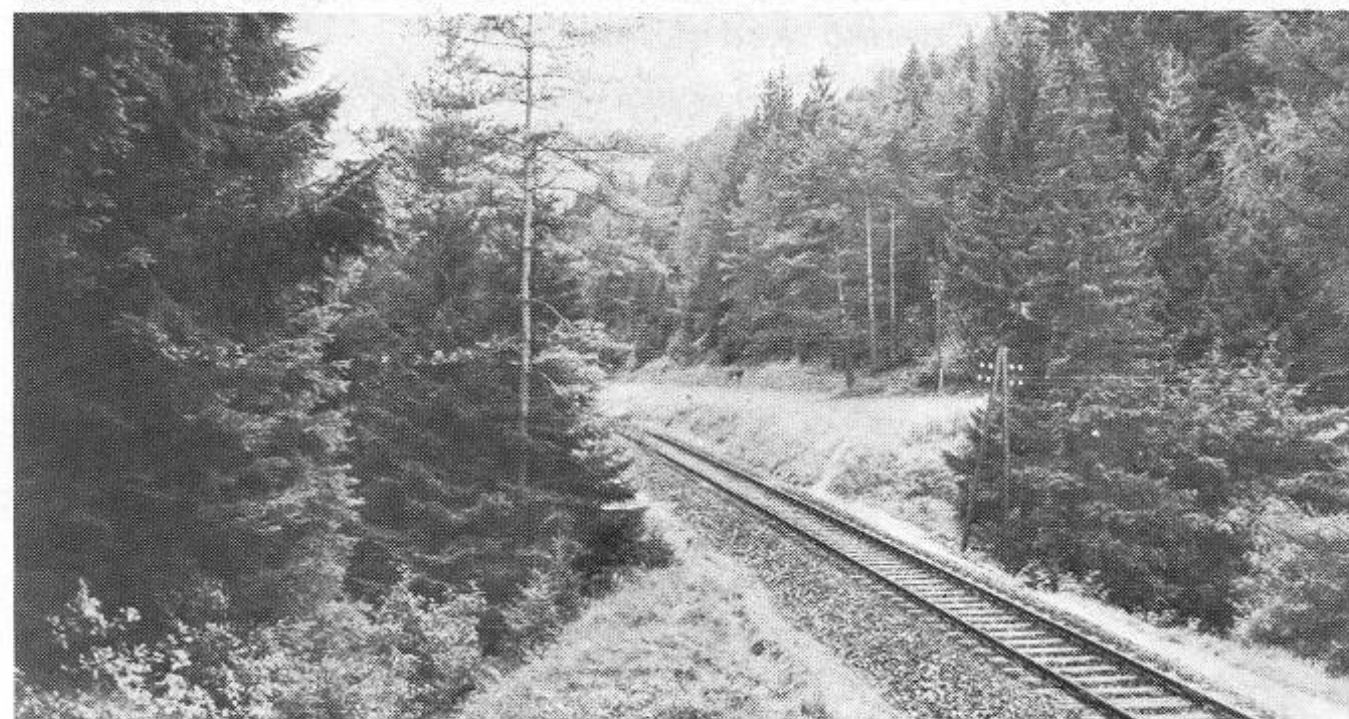
Hitler's aandacht was nu ten volle oostwaarts gericht waar hij Lebensraum voor Duitsland dacht te vinden, doch eerst wendde hij zich tot de Balkan. De Führersonderzug 'Amerika' diende als Führerhauptquartier 'Frühlingssturm' tijdens de Balkanveldtocht in het voorjaar van 1941. De trein stond op het kleine bergstationnetje van Mönichkirchen in Oostenrijk, ongeveer 70 km ten zuid-westen van Wenen, waar hij op 12 april 1941 om 07.20 uur was gearriveerd. Himmler had nu de Sonderzug 'Heinrich' geheel voor zichzelf. Deze trein volgde de 'Amerika' van Berlijn via München tot het moment dat hij afboog naar Bruch an der Mur dat ten westen van Mönichkirchen ligt. Göring's Sonderzug 'Asien' reed naar een tunnel ten noorden van Friedberg in Oostenrijk. De nieuwe Sonderzug 'Atlas' van de Wehrmacht führungsstab was in de avond van de elfde april in Mönichkirchen aangekomen, waar hij

even ten zuiden van het kleine station in een tunnel werd gerangeerd. Hoewel een tunnel ten noorden van Mönichkirchen was aangewezen om er de Führersonderzug onder te brengen in geval van een luchtaanval, is dit nooit gebeurd en bleef de 'Amerika' gedurende het grootste deel van de veldtocht op het station staan. Von Ribbentrop kwam ook naar Oostenrijk in zijn eigen Sonderzug 'Westfalen' die op het Südbahnhof in Wenen kwam te staan. Het OKH was ondergebracht in de Maria Theresia Akademie in Wiener-Neustadt, ongeveer 35 km ten zuiden van Wenen.

Met uitzondering van enkele korte wandelingen naar een klein hotel, het Mönichkirchnerhof, in de buurt van het station waar hij de laatste filmjournaals bekeek, kwam Hitler niet verder dan het perron waar zijn trein stond en waar hij op 20 april gelukwensen ontving voor zijn verjaardag. Op 26

Boven: Op de voorgrond de twee wagons met luchtafweergeschut die hier aan elkaar zijn gekoppeld, maakten deel uit van de 'Amerika'. Op de achtergrond is Hotel Mönichkirchnerhof zichtbaar. Onder: De aanblik in september 1977.

Onder: Gezicht vanuit de andere kant van de trein. Onder: Hetzelfde tafereel vandaag.

april om twee uur 's nachts, na de overwinning van de Duitse troepen op de Balkan, vertrok de Führer-sonderzug naar het zuiden van Oostenrijk zodat Hitler Graz en Marburg kon bezoeken. In de nacht van 26 op 27 sliep hij in de trein terwijl deze stilstond in Maria-Saal ten noorden van Klagenfurt, dat hij op de 27e bezocht. Diezelfde dag vertrok hij om 18.00 uur met de 'Amerika' naar Berlijn waar hij de 28e om 18.30 uur aankwam. Twee maanden later was hij in FHQu 'Wolfsschanze'.

PER TREIN NAAR MÖNICHKIRCHEN

Voor de verandering, en terwille van ons verhaal, besloten wij voor het maken van onze foto's per trein van Wenen naar Mönichkirchen te reizen langs dezelfde lijn die Hitler in 1941 had gebruikt. Het was een grauwe dag in september 1977, toen onze Dieseltrein langzaam het Südbahnhof in Wenen verliet en ons daarna door de zuidelijke voorsteden voerde. Nadat wij in een half uur Wiener-Neustadt hadden bereikt werd onze aanvankelijke lege trein bevolkt met horden schoolkinderen uit de dorpen in de omgeving, die weer op weg waren naar huis. Langs het enkelsporige baantje kroop de trein langzaam door de heuvels aan de voet van de Alpen, stoppend bij kleine stations waar steeds groepjes kinderen uitstapten, de meesten in Aspang. De stationnetjes waren waarschijnlijk niets veranderd sinds Hitler's Sonderzug er langs reed met een ongetwijfeld grotere snelheid dan ons boemeltje. Na een reis van anderhalf uur bereikten wij het station van Mönichkirchen dat in een klein dal ligt en omringd is door heuvels met bomen. Het station ligt ongeveer vijf kilometer van de stad. De laatste kilometer erheen is een kronkelende weg van route 54. Onmiddellijk was ons duidelijk waarom Mönichkirchen was uitgekozen als standplaats voor Hitler's rijdende hoofdkwartier. Als namelijk de bochtige weg werd afgesloten, lag het station volledig geïsoleerd en beschermd door de omringende hoge gronden. Voorts lag er drie of vierhonderd meter van het station een tunnel die bescherming kon bieden in geval van een lucht-aanval.

Het kleine station is sinds Hitler's tijd onveranderd, met dien verstande dat het houten perron en het rangeerspoor zijn verdwenen. Het huis van de stationschef, gelegen tegenover het station, wordt nu door particulieren bewoond. Het hotel Mönichkirchnerhof staat op slechts enkele meters van de spoorbaan. Sinds enkele jaren is Franz Hering de eigenaar (tijdens FHQu 'Frühlingssturm' waren dat Ferdinand en Emma Awart), die zeer geïnte-

Boven links: 15 april 1941. Hitler verlaat Hotel Mönichkirchnerhof nadat hij de laatste filmjournaals heeft gezien. Links Martin Bormann en rechts, in de deuropening, Julius Schaub. Boven rechts: Enkele jongere leden van het gezin Hering voor de deur van het historisch hotel. Onder: Kamer 30 van het hotel, welke naar wordt beweerd door Goering werd gebruikt.

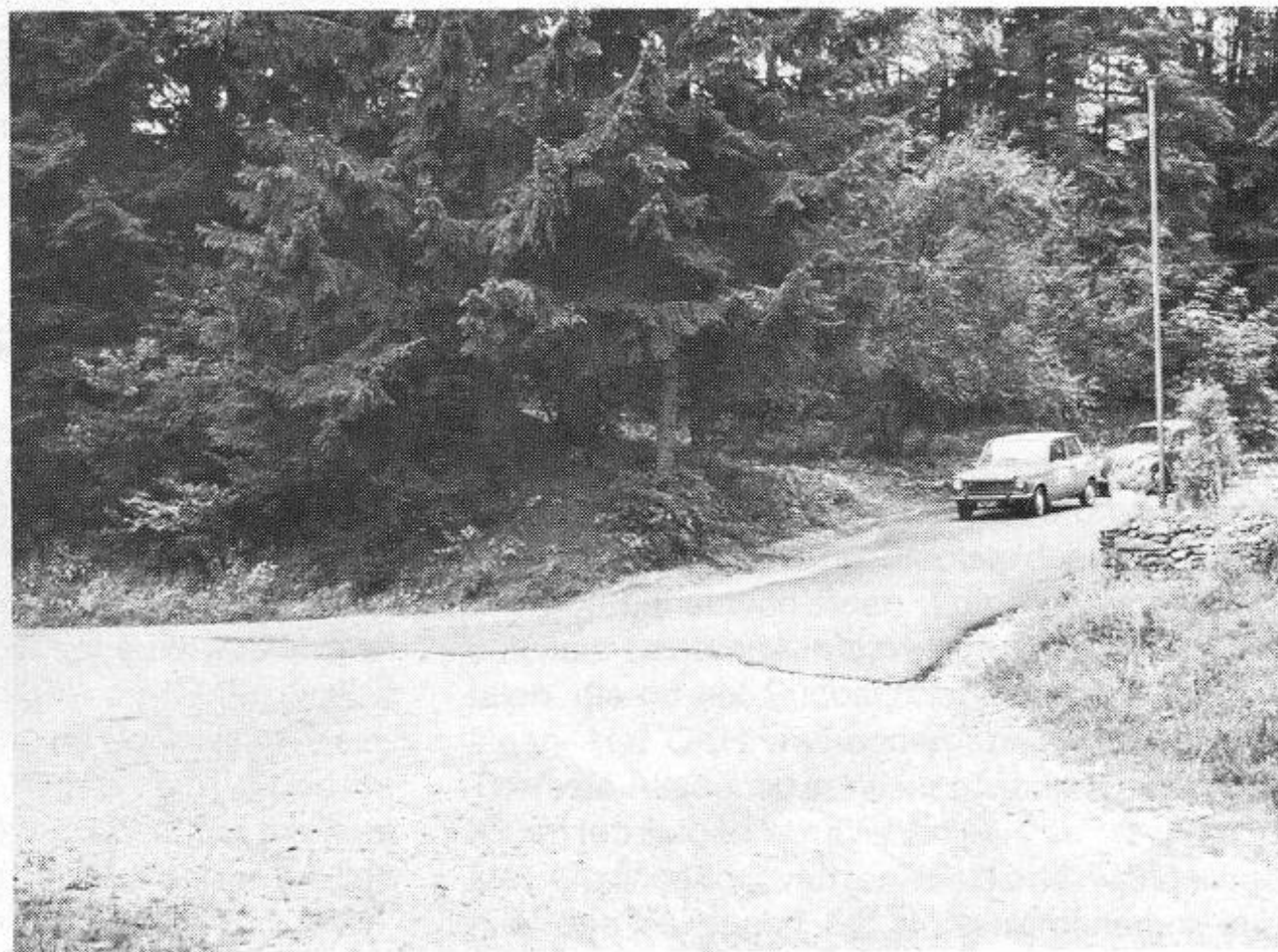

resseerd was in ons bezoek en ons bereidwillig door het hotel rondleidde. Kamer 30 zou door Göring zijn gebruikt, terwijl het huidige restaurant door Hitler gebruikt werd als filmzaal.

Dichtstbijzijnde hotel
Waldpension 'Ingrid' (Hotel Mönichkirchnerhof),
Mitteregg 69, 2872, Oostenrijk.
Tel. 02649 - 212

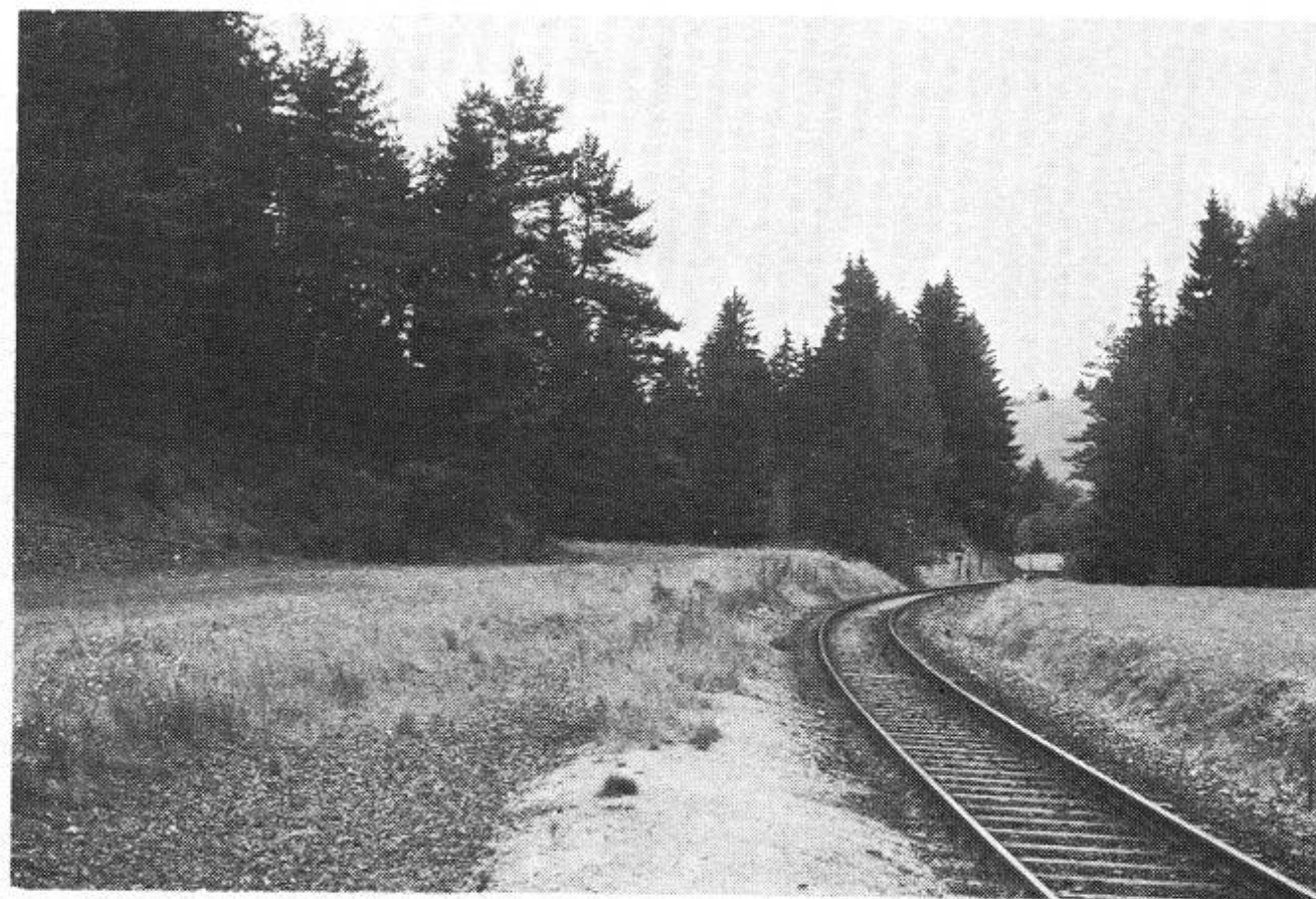
Hitler loopt het voorplein van het station op nadat hij het hotel heeft verlaten. De lange Luftwaffe-officier (tweede van links met camera) is Walter Frentz, de filmhistoricus van de Führerhauptquartiere. Rechts:

Ons bezoek aan Mönichkirchen was al te kort. Na een uur vertrok onze trein weer naar Wenen.

Boven links: Julius Schaub, Hitler en Walther Hewel lopen op het perron langs de Führersonderzug. Achter Schaub is zichtbaar NSKK-Brigadeführer Albert Bormann, een jongere broer van Martin Bormann, die persoonlijk adjudant van Hitler was.

Boven rechts: In Mönichkirchen stoppen vandaag nog maar weinig treinen omdat op slechts enkele kilometers afstand, in Aspang, een groter station ligt.

Boven: Keitel begroet Goering bij diens aankomst in FHQu 'Frühlingssturm' op 20 april 1941. In het midden Karl Bodenschatz, vertegenwoordiger van Goering op het Führerhauptquartier.

Boven: In de Führersonderzug, staande op het station van Mönichkirchen, feliciteert Keitel de Führer met z'n 52e verjaardag.

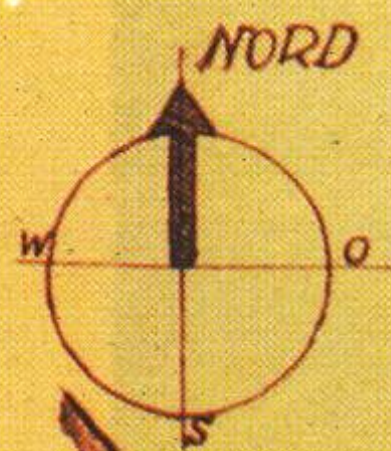
Boven links: Op 15 april 1941 werden zestien officieren die recentelijk bij het Führer-Begleit-Bataillon waren geplaatst aan Hitler voorgesteld. Het gezelschap staat op de weg buiten Hotel Mönichkirchnerhof.

Boven rechts: Vandaag is dezelfde omgeving nog maar weinig veranderd.

LAGEPLAN M. 1:5000.

La. Wo. 43/II

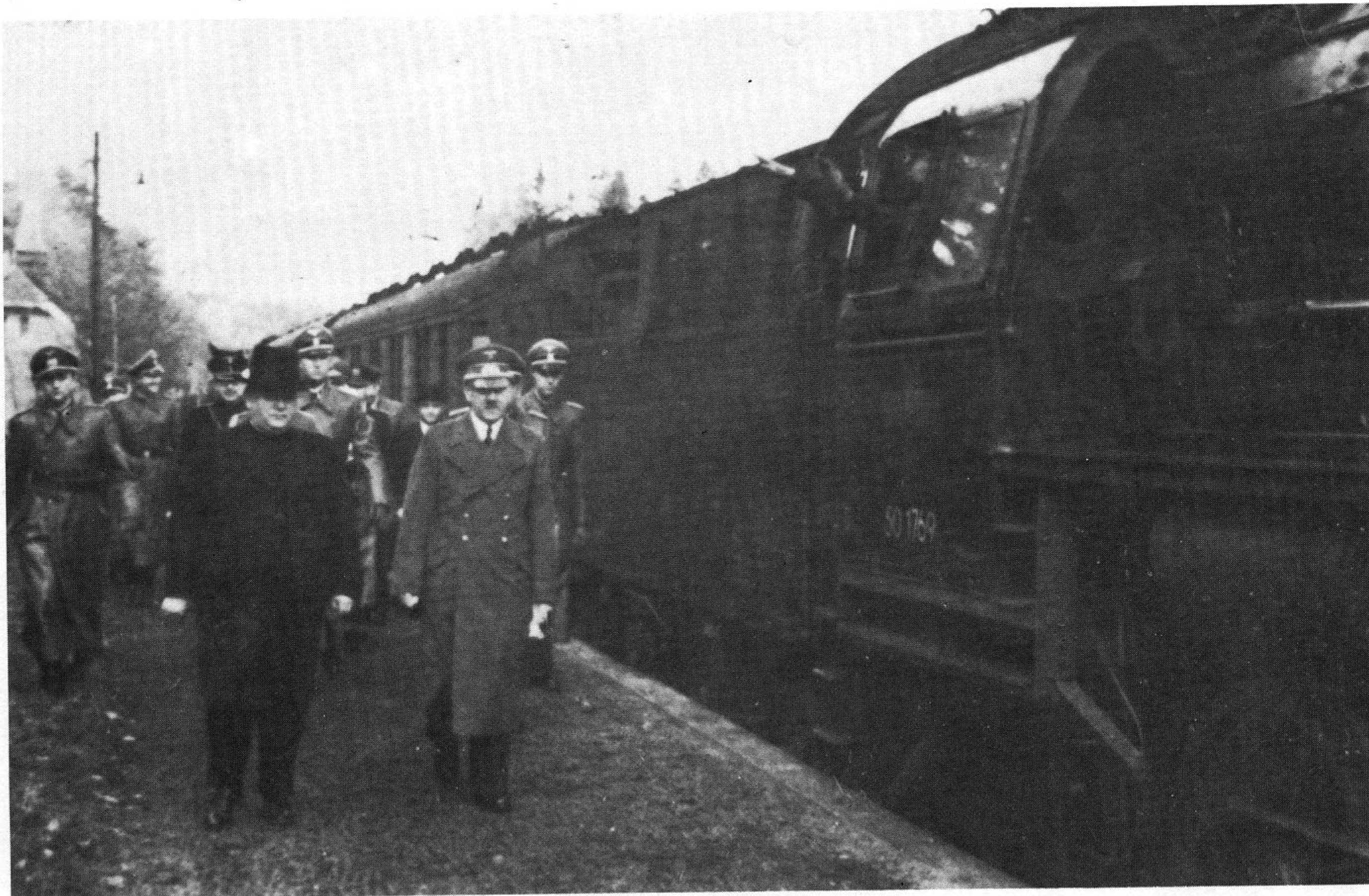
Tagaufstellung
 Nachtaufstellung

- ERKLÄRUNG:
- H - HOCHSTÄNDE
 - F - FLAKSTÄNDE
 - I - ORTSKOMMANDANT
 - II - HAUS KOMMANDANT
 - III - HAUS GEN. WARLIMONT
 - IV - ORTSKRANKENSTUBE
 - V - KRANKEN-DEVIER
 - VI - WASCHBAR / VII - SAUNA I
 - - BUNKER
 - ▨ - BARACKEN
 - ▤ - SCHLEPPDACH (SKUPPEN)

Posten 4, Sprengkreis II
 fällt von 2000 - 700 Uhr an

O. U. AM 26. 10. 42

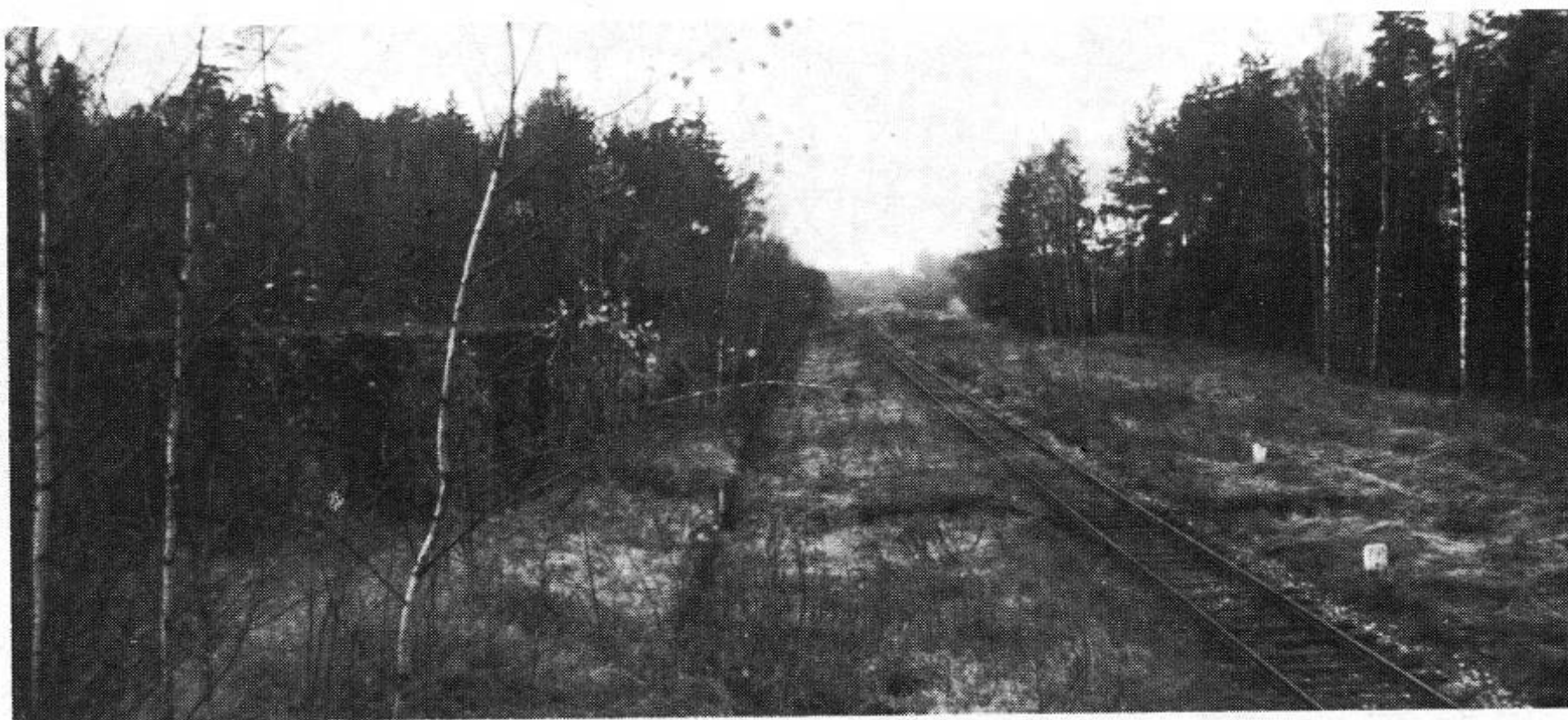

Boven: 20 oktober 1941. De Slowaakse staatspresident Tiso arriveert op FHQu 'Wolfsschanze' en wordt door Hitler afgehaald op het perron van station Görlitz.

Onder: De foto die dr. Raiber in november 1974 maakte, staande op de ruïnes van de Bahnhofbunker. De foto werd genomen in westelijke richting.

FHQU 'WOLFSSCHANZE'

FHQu 'Wolfsschanze' (in contemporaine documenten ook gespeld met één 's') lag in het bos van Görlitz, ongeveer acht kilometer ten oosten van Rastenburg (thans Ketrzyn) in het gebied van de Masoerische meren in het voormalige Oostpruisen. Het was de Führer zelf die aan het complex deze naam had gegeven, kort nadat hij er met zijn speciale trein op 24 juni 1941 was gearriveerd, minder dan 48 uur na de overschrijding van de Russische grens door de Wehrmacht, waarmee deze de Operatie 'Barbarossa' was begonnen. Gedurende de beginfase van de bouw van het hoofdkwartier was de identiteit ervan verborgen gehouden door het gebruik van codenamen, zoals Anlage 'Nord', Anlage 'N' en ook 'Chemische Werke Askania' (zie de kaart op de bladzijde hiertegenover). De gebouwen van het Führerhauptquartier lagen aan beide zijden van een asfaltweg die vanaf Rastenburg in het westen, in oostelijke richting dwars door het Görlitzbos liep en dan naar het noordoosten afboog naar Angerburg (thans Węgorzewo). Het bos van Görlitz heeft niets van het dichte ondoordringbare woud waarin zelden zonlicht doordringt, zoals zo dikwijls de beschrijving luidt van historici die er nooit zijn geweest, maar die het in een onheilspellende sfeer willen plaatsen om het beeld te versterken van een sinistere Führer die zich in dat bos 'verborgen hield'. Naar mijn oordeel spreekt hetgeen Hitler heeft nagelaten voor zichzelf en behoeft dit geen melodramatische voorstelling van zaken, of dit nu in de vorm is van mythen of louter overdrijving. Het bos is niet meer dan twee kilometer breed en het bevatte zoveel open plekken en stukken weidegrond dat over sommige gebouwen camouflagenetten moesten worden gespannen en kleine boompjes en struiken op de daken moesten worden geplant om ze vanuit de lucht onherkenbaar te maken. Tot 22 juni 1941

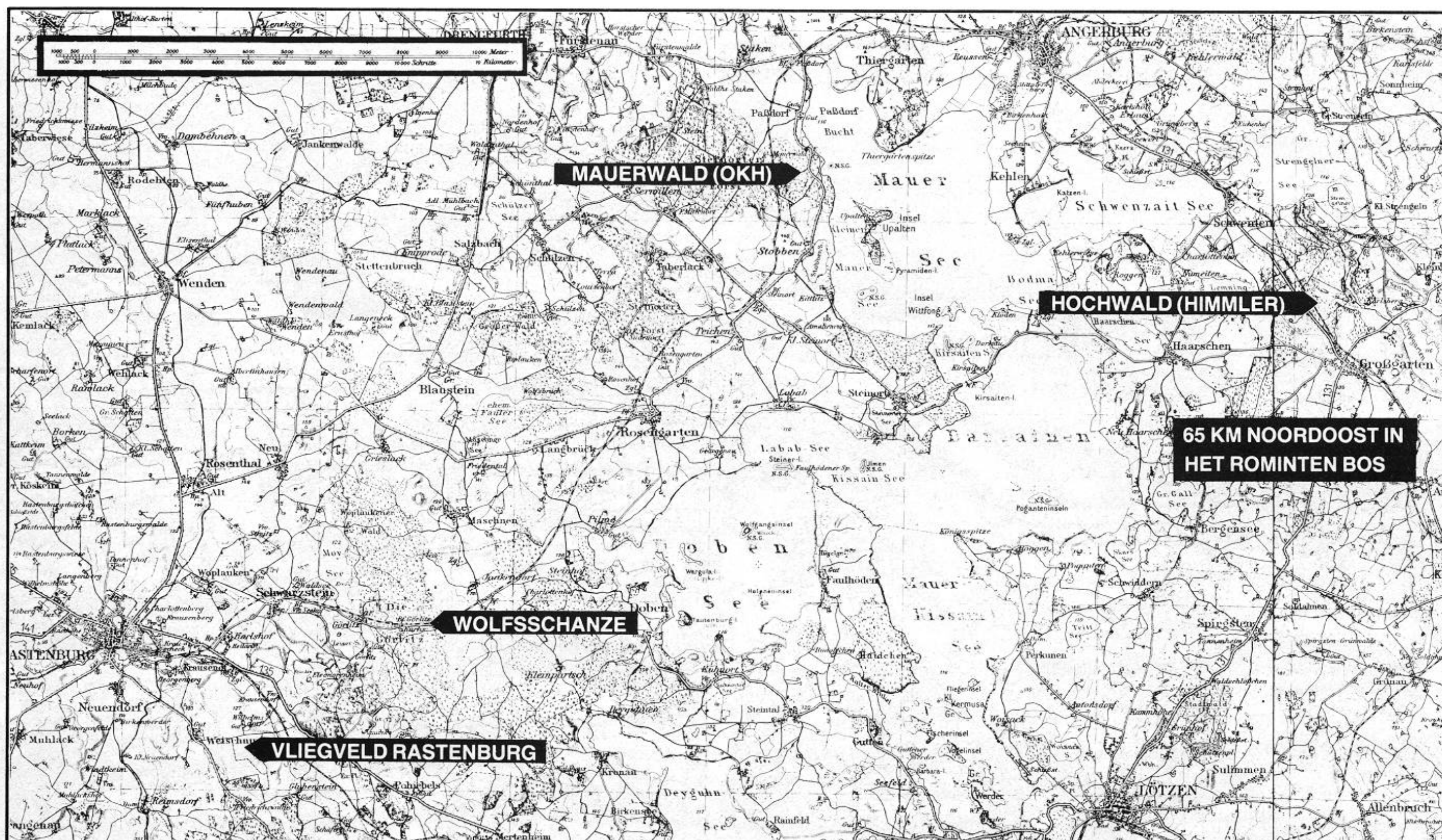

vlogen namelijk de Russische toestellen van de lijndienst Moskou-Berlijn bij elke vlucht over de 'Chemische Werke Askania'.

Juist ten noorden van de weg liep de spoorlijn van Rastenburg naar Angerburg en verder gelegen plaatsen. De lijn vormde een deel van het spoorwegnet dat de Duitsers in augustus 1914 met zoveel succes hadden gebruikt om een veel grotere Russische macht bij Tannenberg te verslaan. Aan de zuidzijde van de spoorlijn, niet ver van de westelijke rand van het bos, was vele jaren een klein station, Bahnhof Görlitz, in gebruik geweest voor bezoekers van een Kurhaus dat ten zuiden lag van de spoorbaan en de weg. Dit Kurhaus werd in 1940/41 een deel van het Führerhauptquartier, terwijl bij het station een extra zijspoor werd aangelegd. Het station zelf werd sterk uitgebreid, met inbegrip van de bouw van een bunker in augustus 1941. Voorts werd het perron vergroot om plaats te bieden aan de Führersonderzug. Na de lente van 1941 werden

de spoorlijn en de weg voor alle burgerverkeer gesloten.

De buitenste barrière van FHQu Wolfsschanze bestond uit een omheining van dubbel gevlochten prikkeldraad die een oppervlakte van ongeveer 2,5 km² omsloot. Dit gebied stond bekend als Sperrkreis II. Een toegangshek tot Sperrkreis II, Wache West, bevond zich dichtbij de westelijke rand van het bos aan de weg Rastenburg-Angerburg. Aan de oostelijke rand was een ander hek, Wache Ost, terwijl een derde poort, Wache Süd, was gelegen aan een met kinderhoofdjes bestrate weg die vanuit Sperrkreis II naar het vliegveld Rastenburg liep dat ongeveer zes kilometer ten zuid-westen van 'Wolfsschanze' op een plateau lag. In de buurt van de westelijke ingang van Sperrkreis I, aan de weg Rastenburg-Angerburg, bevond zich de Offizierwache waar, bij een houten slagboom, al het verkeer werd tegengehouden en gecontroleerd. Aan de buitenzijde van Sperrkreis II waren uitgebreide

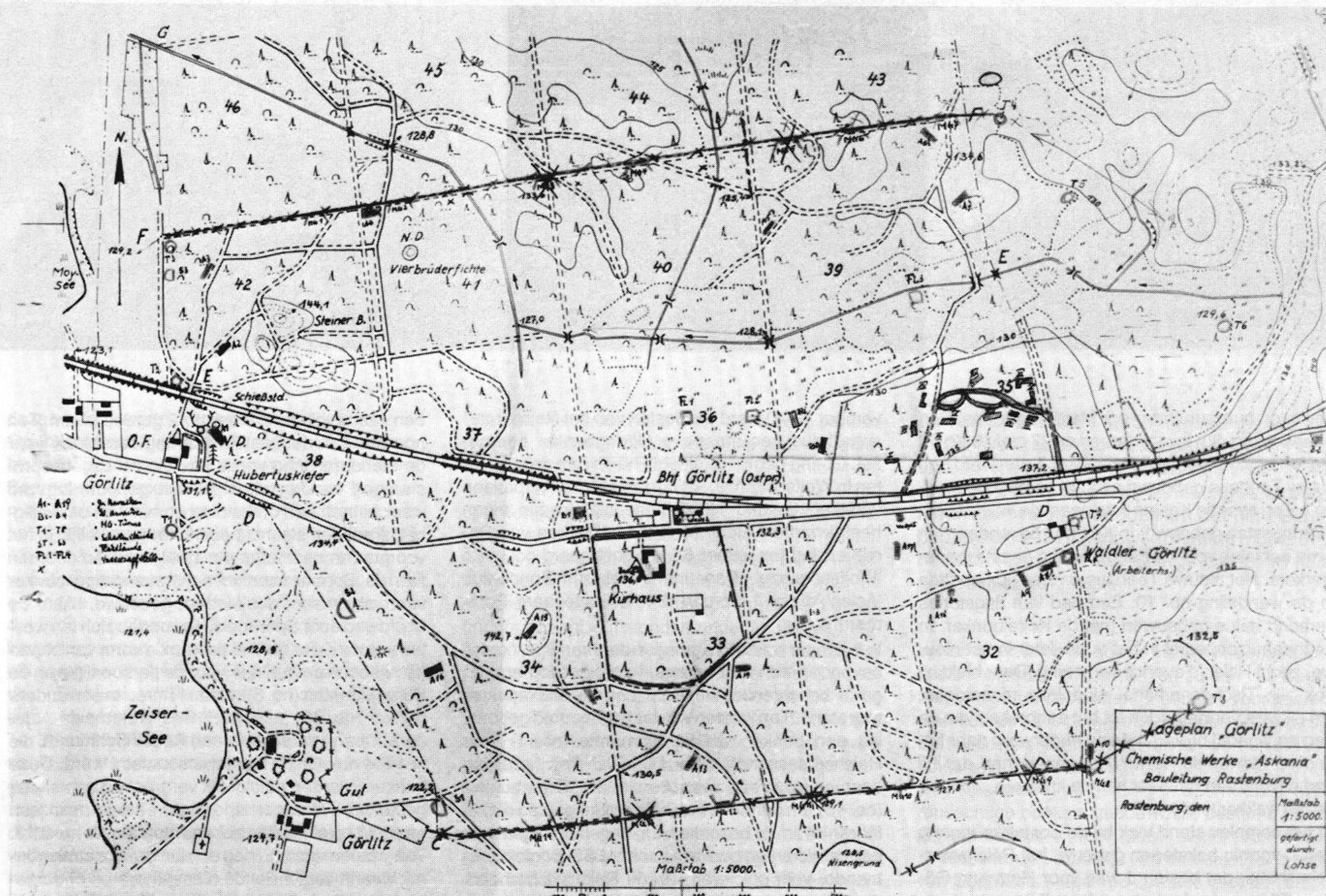
Vooroorlogse topografische kaart waarop de diverse hoofdkwartieren in Oostpruisen staan aangegeven.

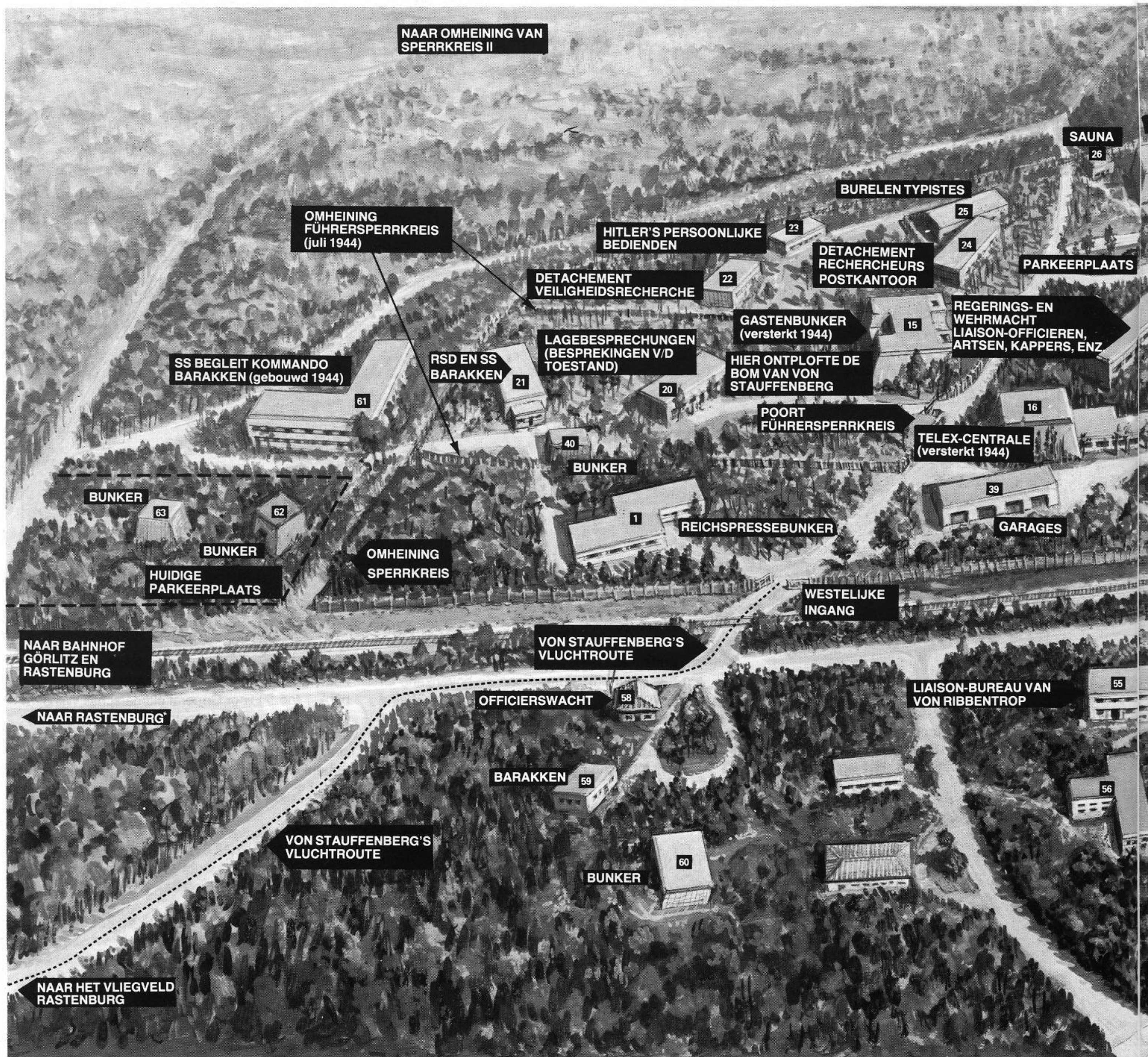
mijnevelden aangelegd en op nog verdere afstand stond op strategische plaatsen geschild opgesteld dat de toegangswegen tot het gebied moest bestrijken. Sperrkreis I was het centrum van het Führerhauptquartier. Het lag onmiddellijk ten

noorden van de spoorbaan en de weg, in het oostelijke gedeelte van Sperrkreis II. Ook hier was een omheining aangelegd, waarschijnlijk van gevlochten gaas met prikkeldraad aan de bovenkant. Of deze omheining en welke andere ook in 'Wolfschanze' onder stroom stond, zoals zo vaak wordt verteld, daarover bestaat geen zekerheid. Het hek rondom Sperrkreis I had een westelijke en een oostelijke toegang, respectievelijk Tor I en Tor II,

die de uiteinden vormden van de U-vormige gasfalteerde hoofdweg door dit gedeelte.

De Führerbunker (no. 11) was het voornaamste bouwwerk in Sperrkreis I. Er was ook een bureau-bunker (no. 7) voor Generalfeldmarschall Wilhelm Keitel. Ten zuiden daarvan lag een barakachtig gebouw voor de chef van de Wehrmachtführungsstab, General Alfred Jodl. Ten westen van de Führerbunker bevond zich een bunker met woonge-

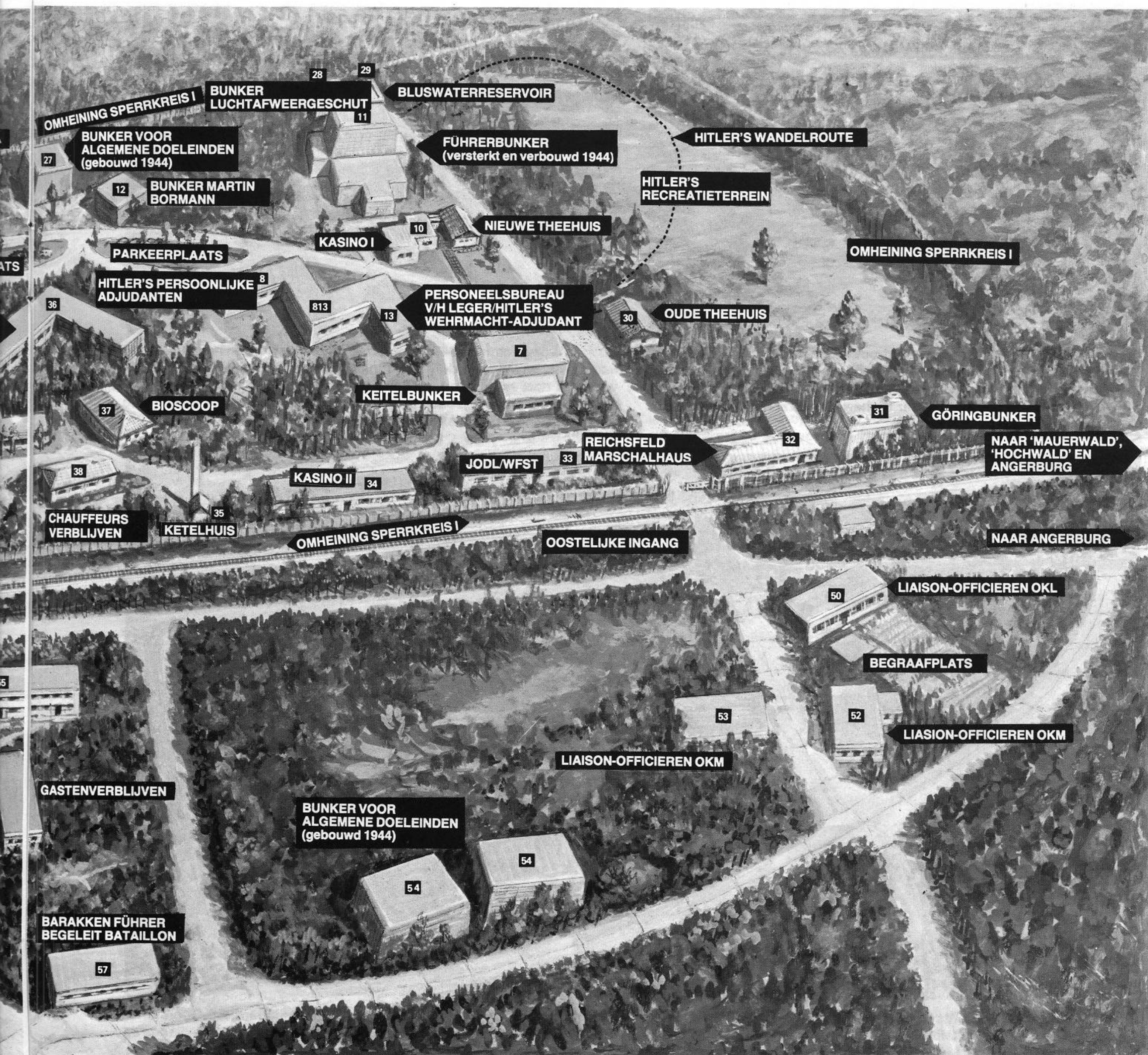
deelte en bureauimte voor Martin Bormann. Een Teehaus (no. 30) kwam gereed op 27 mei 1942. Dit lag ten oosten van de Keitelbunker. Later werd een nieuw Teehaus gebouwd aan het bestaande Kasino I. Een tweede Kasino was naast de Wehrmacht führungsstab gebouwd. In Kasino I bevonden zich twee eetzaal voor de Führer en zijn naaste medewerkers. Het nieuwe Teehaus en Kasino I heetten in de wandeling no. 10. Een pad van flagstones verbond beide gebouwen met de Keitelbunker. In de theehuizen, eerst in het oude, later in het nieuwe, zocht Hitler's avonds verpozing. Daar hield hij ook zijn Tischgespräche, eindeloze monologen, die dikwijls voortduurden tot het aanbreken van de dag en waarbij hij van het ene onderwerp naar het andere afdaalde, terwijl het gezelschap dat hij had uitverkoren om naar hem te luisteren, worstelde om wakker te blijven.

In het complex stond vlak bij de oostelijke ingang een L-vormig bakstenen gebouw, het Reichsmarschallhaus, dat bestemd was voor Hermann Göring. Tijdens de derde bouwphase (februari tot no-

vember 1944) werd ten oosten van het Reichsmarschallhaus een massieve Göringbunker neergezet. Göring gebruikte slechts nu en dan de faciliteiten in Wolfsschanze. Als hij namelijk in Oostpruisen verbleef, bevond hij zich meestal in zijn eigen hoofdkwartier, 'Robinson', dat in het bos van Rominten lag, ongeveer 65 km oost-noord-oost van 'Wolfsschanze'. Daar stond ook zijn Sonderzus 'Asien', die na 1 februari 1943 de codenaam 'Pommern' kreeg.

In het meer westelijke gelegen deel van Sperrkreis I bevonden zich een garage, een bioscoop en een grote berichtenbunker waar ook de telexapparatuur stond. Ten westen van laatstgenoemd gebouw lag een bunker met kantoorruimte (no. 1) voor Reichspressechef Otto Dietrich. Ten noorden daarvan stond een zwaar versterkte Gästebunker (no. 15) ten behoeve van belangrijke gasten die de führer kwamen bezoeken. In dit gebied lagen verder barakken en bunkers voor het SS-Begleitkommando, voor officieren van de Reichssicherheitsdienst en voor Hitler's bedienden. Voorts was er

een sauna, die op 24 mei 1942 gereed kwam. Ten noorden van de Gästebunker lag een barak waar de stenografische verslagen van de Lagebesprechungen werden uitgetypt. Dit gebouw lag zelf weer binnen een omheining en het was om veiligheidsredenen slechts beperkt toegankelijk. In het voorjaar en de zomer van 1944 werd ten noorden van de Bormannbunker een reusachtige bunker voor algemene doeleinden gebouwd. Aan de hoofdweg door Sperrkreis I bevonden zich ten westen van de Keitelbunker twee in de vorm van barakken gebouwde bunkers voor de persoonlijke en de SS adjudanten (no. 8) van de Führer. In een andere bunker (no. 13) zetelde Hitler's Wehrmacht-Adjudant, Oberst (later generaal) Rudolf Schmundt, die in 1944 ook Chef Heerespersonalamt werd. Deze bunkers werden geleidelijk vergroot en aan elkaar gebouwd, waardoor zij de vorm kregen van een grote 'M' en sindsdien bekend stonden als no. 8/13. Ten westen van no. 8 lag een L-vormige bunkerbarak waarin verschillende diensten waren ondergebracht. Hitler's lijfarts, dr. Theo Morell verbleef in

deze bunker, voorts de kapper en wat dies meer zij. Op 22 september 1943 werd, ingaande 17.00 uur, binnen Sperrkreis I een nieuwe veiligheidszone, Sperrkreis A, ingesteld om nog grotere bescherming te bieden aan de kern van FHQu 'Wolfsschanze'. Deze zone omvatte de gebouwen 7, 8, 10, 11, 12 en 13. De toegangen werden zeer streng bewaakt en een speciale pas was benodigd om het gebied te kunnen betreden, zelfs voor personeel dat elders in Sperrkreis I werkte. Er waren drie toegangspoorten die bewaakt werden door onderofficieren van het Führer-Begleit-Bataillon en van de Reichssicherheitsdienst. Laatsgenoemde dienst leverde ook een officier. Tor IA lag bij no. 12, Tor IIA bij het Reichsmarschallhaus en Tor IIIA bij no. 7. Al het verkeer moest van speciale ingangen gebruik maken.

In de zomer en de vroege herfst van 1944 kwam in de noord-westelijke hoek van Sperrkreis I nog een veiligheidszone tot stand, de Führersperrkreis, terwijl de Führerbunker (no. 11) werd verbouwd en versterkt. De omheining van deze zone omsloot de

Gästebunker, waar Hitler gedurende deze periode woonde, alsmede de Lagebaracke waar de situatierapporten werden besproken. In de conferentieruimte van dit gebouw vond op 20 juli 1944 von Stauffenberg's beroemde poging plaats om Hitler uit de weg te ruimen. Buiten Sperrkreis I, ten zuiden van de spoorbaan en de weg Rastenburg-Angerburg bevond zich een omheind gebied waar de stafsecties van de Wehrmachtführungsstab waren ondergebracht. Zij stonden onder leiding van General Warlimont, van januari 1942 tot september 1944 plaatsvervangend chef van de WFst. De secties waren verantwoordelijk voor het ten behoeve van de OKH, OKL, en OKM-staven, in bruikbare vorm omwerken van uitspraken die Hitler tijdens vergaderingen had gedaan. Het voormalige Kurhaus werd ingericht als Kasino voor personeel dat in deze sector woonde en werkte. Von Stauffenberg had na zijn aankomst per vliegtuig uit Berlijn, in het Kasino zijn laatste ontbijt genuttigd voordat hij in de ochtend van de 20e juli 1944 naar Sperrkreis I vertrok. In het zuidelijk gedeelte van de sector werd

Zo zou Sperrkreis I en omliggend gebied van FHQu 'Wolfsschanze' er hebben uitgezien vanuit een vliegtuig dat uit zuidelijke richting naderde. Op deze maquette is het uitgebreide camouflage-systeem weggelaten dat het Führerhauptquartier aan luchtwaarneming moest onttrekken. (Maquette van George Campbell naar adviezen van dr. Raiber).

in het voorjaar en de zomer van 1944 een enorme telefooncentrale gebouwd. Ten zuiden van Sperrkreis I lagen in het oosten gebouwen voor gasten, alsmede de verbindingstaf van Von Ribbentrop. Een weinig verder naar het oosten werden in 1944 langs een betonnen weg, die parallel liep aan de weg Rastenburg 'Angerburg' in Sperrkreis II, twee reusachtige bunkers gebouwd die bestemd waren als schuilkelders voor deze sector van FHQu 'Wolfsschanze'. Zuidelijk van de oostelijke ingang van Sperrkreis I lagen de bureaus voor de verbindingstaven van OKM en OKL.

Boven: Voorjaar 1942. Links de noord-oostelijke ingang van Kasino I. In de verte de zuidzijde van de Führerbunker. Luftwaffe Generaloberst Wolfram von Richthofen praat met Hitler. Geheel rechts Hitler's persoonlijke adjutant SS-Hauptsturmführer Richard Schulze. (Foto genomen in noordelijke richting).

Boven: Vroege zomer 1942. Hongaarse officieren worden naar de ingang aan de noordkant van de Keitelbunker gebracht. De auto staat, met de voorkant naar het oosten, op de hoofdweg van Sperrkreis I. Het nieuwe Teehaus werd later gebouwd op de plaats juist achter de auto. (Foto genomen in noord-oostelijke richting).

Boven: Voorjaar 1942. Rechts de oostkant van Kasino I. Links in de verte de noordzijde van de Keitelbunker. Voorts v.l.n.r. een officier van de Reichssicherheitsdienst; Luftwaffe General-oberst Hans Jeschonnek;

General der Flieger Kurt Student; Hitler's SS Adjutant, SS-Obersturmführer Hans Pfeiffer; Adolf Hitler; Heinz Linge, Hitler's eerste bediende en Generaloberst von Richthofen. (Foto genomen in zuidelijke richting).

Boven: Voorjaar 1942. In de verte de noordzijde van Kasino I. Goering en Bodenschatz met Hitler in gesprek. Geheel rechts een adjutant, SS-Hauptsturmführer Fritz Darges. (Foto genomen in zuidelijke richting).

Boven: Op de achtergrond de westzijde van Kasino I. Kapitän zur See von Puttkamer neemt afscheid van Admiral Dönitz op het moment dat deze FHQu 'Wolfsschanze' verlaat. De auto staat gericht naar het westen op de hoofdweg van Sperrkreis I. (Foto genomen in oostelijke richting).

Boven: De admiraals Erich Räder (links) en Karl Dönitz ontmoeten Hitler bij de noordelijke ingang van De Keitelbunker (no. 7).

Boven: Luftwaffe Generals Jeschonnek (voorop) en Kurt Student naderen de noordelijke ingang van de Keitelbunker. Op de achtergrond de L-vormige zuidkant van Kasino I. (Foto genomen in noord-westelijke richting).

Boven: Gedurende de winter van 1942 werden de Lage-besprechungen in de Keitelbunker gehouden. V.l.n.r. Luftwaffe Oberstleutnant Eckhardt Christian, Goering, Hitler, Keitel en Jeschonnek voor de kaarttafel. Tussen Hitler en Keitel majoor von Below.

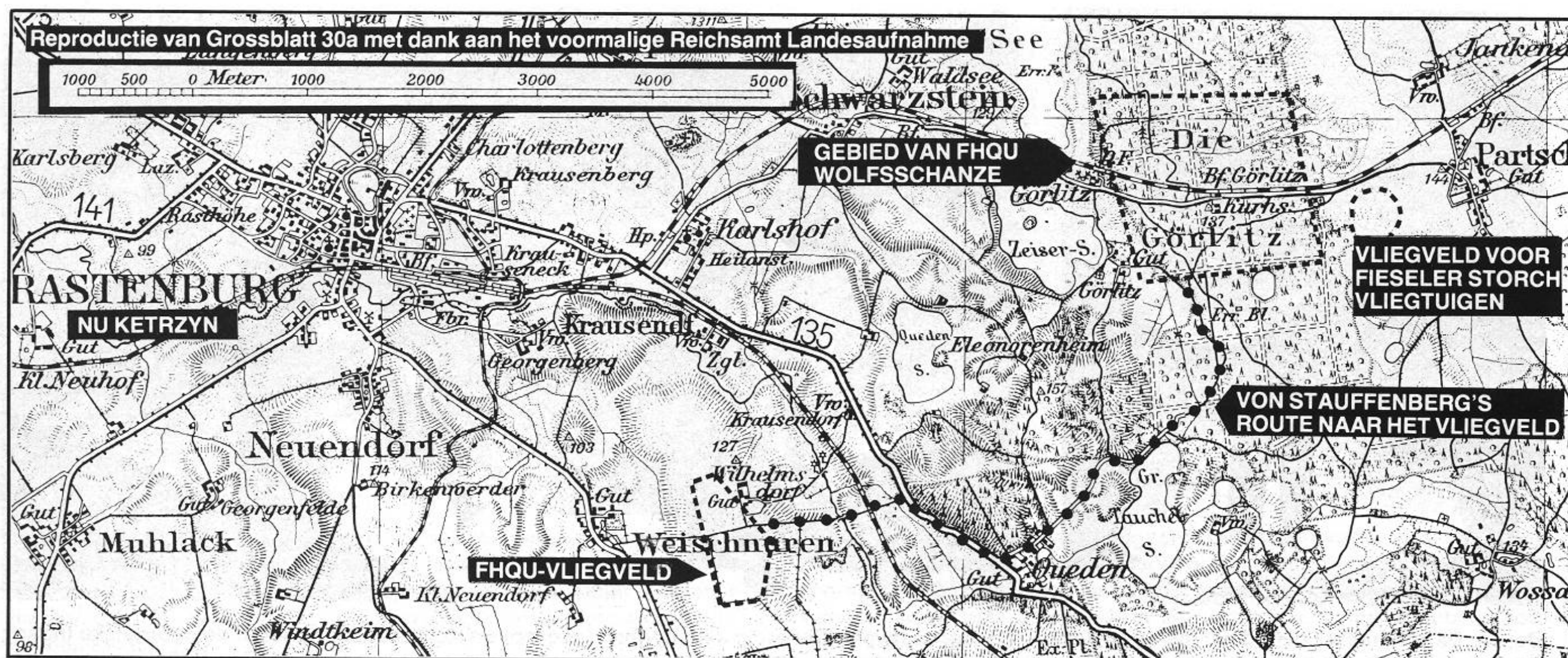
Boven: Generaloberst Franz Halder (links) in gesprek met Generalfeldmarschall Günther von Kluge. Op de achtergrond het open veld waar Hitler wat lichaamsbeweging zocht. (Foto genomen in oostelijke richting tussen Kasino I en de Führerbunker).

Zuidkant van de Führerbunker in de winter van 1942. In het voorjaar en de zomer van 1944 vond een omvangrijke verbouwing plaats waardoor de bunker aan de zuidzijde werd uitgebreid en daardoor dichterbij Kasino I kwam te liggen. De officieren staan voor de afgeschermdde ingang van gebouw no. 11.

Late voorjaar van 1942. Hitler bekijkt een nieuw model van een terreinwagen voor personenvervoer, samen met zijn hoofdchauffeur Erich Kampka, (staande naast de auto is alleen diens profiel zichtbaar). (Foto genomen in westelijke richting op de hoofdweg van Sperrkreis I ten zuiden van Kasino I).

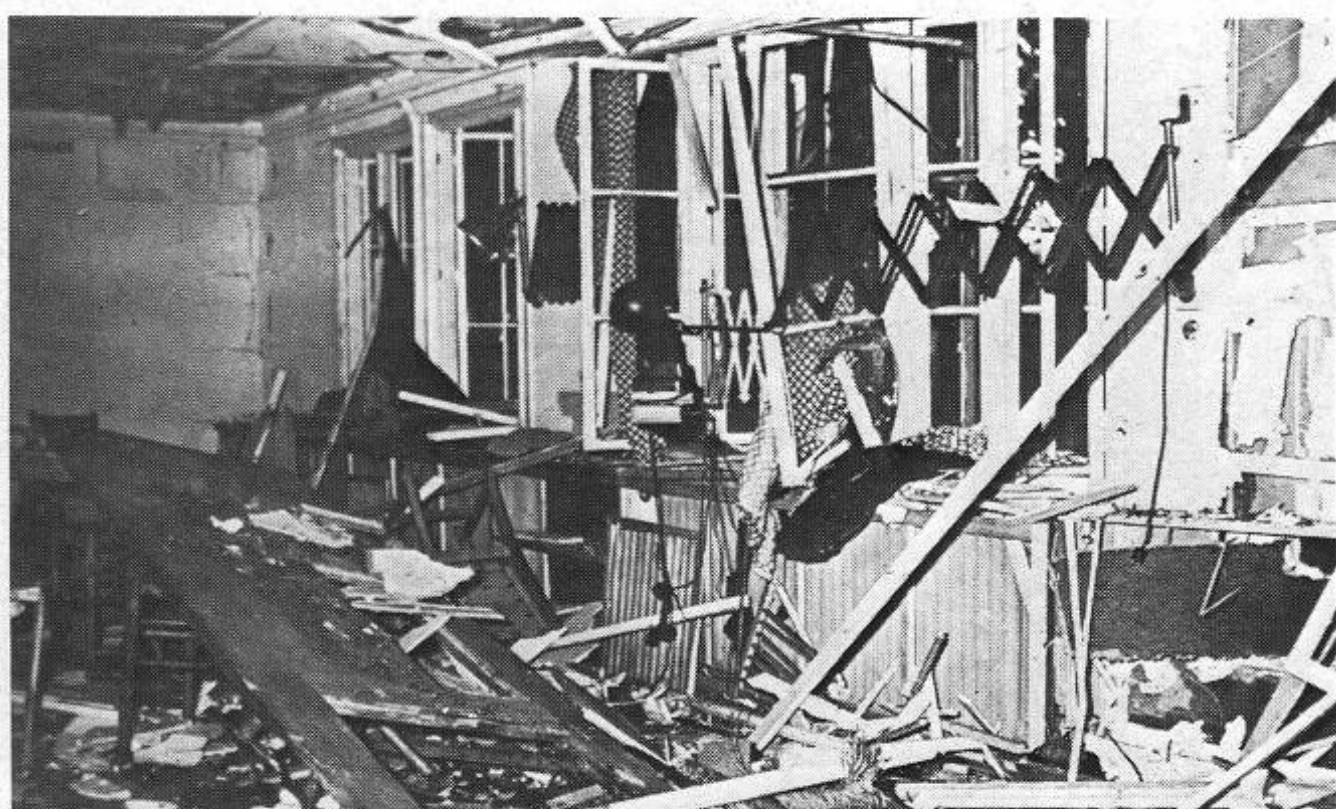
DE MOORDAANSLAG – 20 JULI 1944

Het incident op 20 juli 1944, was zonder twiifel de meest sensationele gebeurtenis die plaatsvond in de FHQu 'Wolfsschanze'. Het is daarom goed de Führersperrkreis hier wat nader te bekijken.

Er waren drie belangrijke perioden bij de bouw van de 'Wolfsschanze', waarvan de laatste viel in de lente, zomer en vroege herfst van 1944. Op het programma stond een uitgebreide versterking van de Führerbunker en om het werk zo snel mogelijk te laten verlopen en het veiligheidsprobleem te omzeilen dat veroorzaakt werd door de vele arbeiders die in Sperrkreis aanwezig moeten zijn, werd het Führerhauptquartier in februari 1944 tijdelijk verplaatst naar het gebied Obersalzberg/Berchtesgaden. Daarom was Hitler in de Berghof op 6 juni toen de Geallieerden op de Normandische stranden landden. Halverwege de maand juli besloot de Führer dat het Führerhauptquartier moet terugkeren naar Oost-Pruisen; kort daarvoor (van 22 juni tot 4 juli) had de Heeresgruppe Mitte een catastrofale nederlaag geleden in Wit-Rusland, waardoor 28 Wehrmacht divisies en 350.000 man in minder dan twee weken verloren gingen en het Rode Leger posities innam op minder dan 150 km ten oosten van de 'Wolfsschanze'. Toen Hitler arriveerde was er nog zoveel werk aan de gang dat hij de Führerbunker niet kon betrekken en hij zetelde zich daarom in de 'Gästebunker'. Deze werd ook opgeknapt maar was wel bewoonbaar. Hoewel Hitler later naar de Führerbunker kon terugkeren, zijn er aan-

Boven: Führersperrkreis, 20 juli 1944. Gezicht op het noordwesten. De korte zuidoostelijke muur van de Lagezimmer bevindt zich achter het raam dat het dichtst bij de hoek van de Lagebaracke is. Mussolini, wiens bezoek toevallig samenviel met de bomaanslag, heeft zojuist de verwoeste Lagezimmer gezien en praat nu met SS-Obergruppenführer Karl Wolff, gevolmachtigde aan de Wehrmacht in Italië. Martin Bormann staat tussen de Duce en Hitler, terwijl Himmler tussen Hitler en Göring staat. Luftwaffe General Lörzer staat rechts van Göring en Schaub is nog juist helemaal links zichtbaar. De groep loopt oostwaarts naar de uitgang van de Führersperrkreis.

Links: Het interieur van de Lagebaracke op 20 juli 1944. Rechts: een foto die de volgende dag werd genomen met gezicht op het zuidwesten, langs de zuidoostzijde van de Lagebaracke. De versplinterde kaartentafel is uit de Lagezimmer gehaald en naar het voorplein van de Lagebaracke ge-

bracht (de ingang is op de achtergrond rechts zichtbaar). Albert Bormann staat rechts van Dr. Goebbels (zittend). Links van Goebbels Dr. Werner Naumann, staatssecretaris van het Ministerie van Propaganda; links van deze staat Göring.

wijzigingen dat er tot de ontruiming van de 'Wolfschanze' in november 1944 gewerkt werd aan de Gästebunker.

De eerste 'Wolfsschanze'-vergaderingen werden gehouden in de Keitelbunker en na de herfst van 1942 in de Führerbunker. In de Gästebunker was echter geen ruimte groot genoeg voor vergaderingen en een alternatief werd gevonden in een van de vele standaard Wehrmacht berakken die ongeveer 30 m ten westen van de Gästebunker stonden. Het gebouw was rechthoekig met zijn lange as noord-oost/zuid-west gericht. Net als andere soortgelijke gebouwen was het oorspronkelijk van baksteen gebouwd. Vermoedelijk in 1943 werden de wanden en het dak verstevigd met beton, waardoor die resp. een halve en bijna een hele meter dik werden. De ramen werden geflankeerd door drie (en niet vijf zoals vaak wordt gezegd) stalen luiken. De vensters hadden twee openslaande ramen in de 12,5 m lange noordoostelijke zijde van de Lagezimmer één raam. Toegang tot de kamer werd verkregen door een gang die door de hoofdas van het gebouw liep. De vloer was van hout en er was ruimte tussen het houten plafond en het betonnen dak daarboven.

Om dit gebied af te schermen van de rest van Sperrkreis I, waar de vele arbeiders elke dag werkten, werd er rondom de Gästebunker en de Lagebracke een hek van ijzerdraad met daar boven prikkeldraad opgericht. De zwaar bewaakte poort van deze Führersperrkreis lag aan een westelijke afslag van de hoofdweg van Sperrkreis I tussen de zuidoost hoek van de Gästbunker en de noordwest hoek van de Nachrichtenbunker.

Het is duidelijk dat von Stauffenberg's bom er niet in slaagde Hitler te doden op 20 juli 1944 omdat de explosieve kracht te gering was. Hoe kon dat gebeuren?

Het was niet omdat, zoals sommigen zeggen, de lading berekend was voor een explosie in een besloten ruimte van een 'bunker' (meestal ondergronds), of, omdat de plaats van de vergadering op 20 juli 'onverwacht verplaatst werd van deze 'bunker' naar 'lichte, houten barakken' vanwege de 'warme dag', dat de samenzweerders onvoorbereid waren en het effect van de bom niet meer konden vergroten.

Om dit verhaal, na al die jaren, recht te zetten zijn hier de feiten: Zoals al eerder vermeld werden de 'Wolfschanze'-vergaderingen al sinds februari 1944 niet meer in een 'bunker', de Führerbunker, gehouden. Later zal nog worden aangetoond dat er nooit een of andere ondergrondse bunkerconstructie in FHQu 'Wolfschanze' was. Von Stauffenberg wist heel precies waar de bijeenkomst van 20 juli gehouden zou worden, want hij was aanwezig bij de Lagebesprechung in de Lagebracke op 15 juli, vlak na de terugkeer van het Führerhauptquartier naar Oost-Pruisen. Daarbij komt dat het 20 juli niet zo warm was; het regende toen Mussolini kort na de explosie bij de 'Wolfsschanze' arriveerde, en er zijn foto's waarop de Führer een regencap draagt. Tenslotte was de Lagebracke helemaal geen licht gebouw; alleen van binnen was houtwerk, en de muren waren ongeveer 50 cm dik beton over bakstenen.

Desondanks blijft het duister waarom de aanslag mislukte. Er is weinig twijfel dat het effect van de bom in de Lagezimmer werd verkleind, want de ramen stonden open toen de bom ontplofte. Daarnaast is het zeker dat de kracht werd verspreid in de open ruimte tussen de zoldering van de Lagezimmer en het dak en onder de vloer; volgens ooggetuigen verspreidde de schokgolf zich tot 50 m van de Lagezimmer en richtte schade aan in kamers aan de andere zijde van de Lagebaracke.

Generaal Warlimont was in de Lagezimmer toen de bom ontplofte: 'In een flits werd de kaartenkamer het toneel van paniek en verwoesting. Op het ene moment waren er een aantal mannen en zaken die in het brandpunt van de wereldgebeurtenissen stonden, het volgende ogenblik waren er alleen maar kreunende gewonden, een scherpe brandlucht en verkoolde stukjes kaart en papier wapperend in de wind. Ik stond moeizaam op en sprong uit het raam. Toen ik mijn gedachten weer bij elkaar had, dacht ik onmiddellijk aan mijn collega's. Degenen die het meest behoefte aan hulp had was kolonel Brandt, een staf-officier die door iedereen hoog werd geschat en die vroeger een wereldberoemde show-ruiter was geweest. Zijn been was verpletterd en hij probeerde tevergeefs zichzelf op te richten om bij het raam te komen en de verschrikkelijke plaats te verlaten. De meesten van ons verzamelden zich buiten voor de barak, bleek en geschrokken. Degenen die blijkbaar niet gewond waren ondersteunden hun kameraden totdat de ambulance arriveerde. Allang daarvoor had de man die het eigenlijke doelwit van de aanslag was, zijn eigen bunker (sic) bereikt, ondersteund door Keitel en blijkbaar niet gewond, alleen de donkere broek onder de veldgrijze jas was van boven tot onder in stukken gescheurd.'

Boven: 20 juli 1944. Gezicht op de noordoostkant van de Lagebaracke; de ramen geflankeerd door stalen luiken. Het water dat na de explosie op het dak werd gespoten loopt (rechts en links) in stralen naar beneden. Onder: foto van Dr. Raiber genomen door prof. Hoffmann in november 1974. Dr. Raiber staat op het ingevallen dak van de Lagebaracke, precies boven de Lagezimmer. De borstwering van het dak (achter Dr. Raiber) is op de foto hierboven vanaf de andere kant zichtbaar boven de ramen. Het gezicht is naar het oosten. De westelijke zijde van de ruïnes van de Gästebunker liggen achter de bomen.

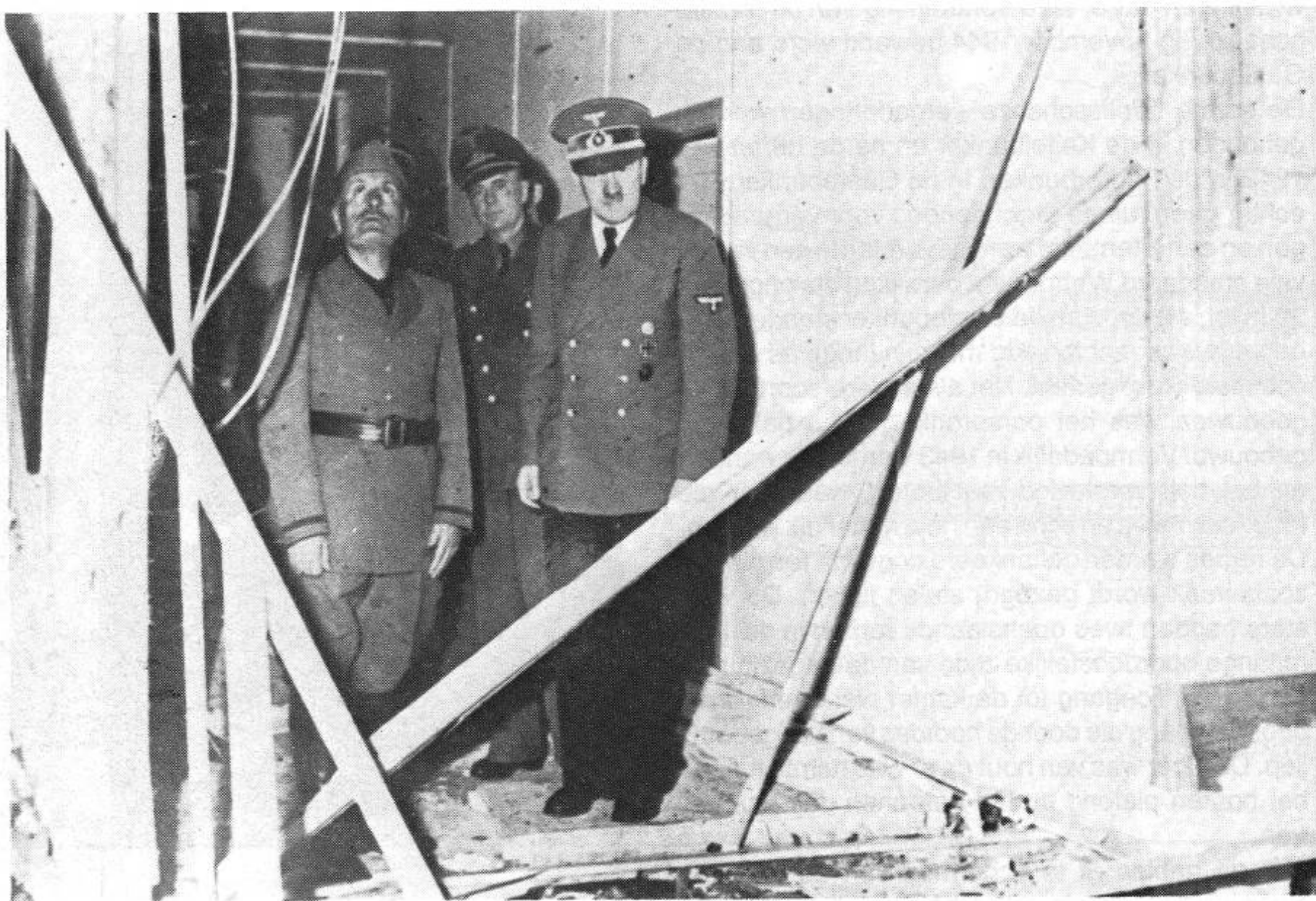
Von Stauffenberg had die dag twee kneedbom-

men, ieder 975 gram wegend, naar de 'Wolfschanze' gebracht. De tweede (niet geëxplodeerde) bom werd door de Gestapo gezonden langs de weg naar het Rastenburg vliegveld, waar de samenzweerders hem neer hadden gegooid nadat ze de Wache Süd waren gepasseerd (en niet, zoals vaak wordt beweerd, de Wache West). Door zijn zware oorlogsverwondingen kostte het von Stauffenberg veel moeite de eerste bom met een tien minuten ontsteking gereed te maken. Ongestoord in Keitel's bureau deed hij hem terug in de attaché koffer en wandelde voor Sperrkreis I naar de Lagebracke in de Führersperrkreis (400 tot 500 meter). Daar plaatste hij de attaché koffer op de vloer van de Lagezimmer en 'exuseerde zich om Berlijn te bellen voor wat actuele gegevens die hij moest voorleggen' Waarom haalde Claus Schenk Graaf von Stauffenberg, een kolonel van de Generale Staf van het hoogste kaliber en vastbesloten de Führer te vermoorden, de tweede bom uit de atta-

chékoffer nadat hij de eerste bom eruit had gehaald, op scherp gesteld en weer terug had gedaan?

Er wordt gezegd dat hij de tweede bom naar 'Wolfschanze' meebracht als vervanging, mocht de eerste om een of andere reden onklaar zijn. Het is waar dat de lading bedoeld was om één enkele bom te gebruiken, door zijn mede-samenzweerders was berekend en voldoende werd geacht. Sommige van hen waren zelf officieren van de Generale Staf en tenminste één was een explosievenexpert. De Gestapo-onderzoekers waren er echter over eens dat niemand in de Lagezimmer de explosie van twee bommen zou hebben overleefd. Waarom nam von Stauffenberg niet het zekere voor het onzekere met een te grote ontploffing, als er zo verschrikkelijk veel op het spel stond?

Dat lijkt mij de belangrijkste vraag. Ongelukkigerwijs wisten maar twee mensen waarom er maar één bom in de koffer zat: von Stauffenberg en zijn adjudant, Oberleutnant Werner van Haeften, die hem op 20 juli 1944 naar de 'Wolfsschanze' begeleidde. Na hun terugkeer naar Berlijn en het oprollen van het complot later die avond, zijn beiden echter geëxecuteerd. Dit mysterie zal dus wel nooit worden opgelost.

Geheel boven rechts: Hitler toont Mussolini de verwoesting van de Lagezimmer na de explosie. Zij staan in de gang die in de lengte-as van de Lagebaracke liep. Boven: De groep, lopend in noordelijke richting in Sperrkreis I, heeft zojuist de Führersperrkreis verlaten. Rechts op de foto een deel van het hek dat oostelijk van de Gästebunker ligt. Het gezicht is op het zuidwesten. In de verte is de noordelijke zijde van de Nachrichtenbunker zichtbaar. Martin Bormann, Hitler en Himmler lopen voorop. Achter Hitler's rechterschouder loopt Schaub. Mussolini en Göring vormen de achterhoede achter Himmler. Rechts: Foto van Dr. Raiber genomen in november 1974. Rechts op de foto het pad waarover de groep liep. Op de achtergrond de noordzijde van de Nachrichtenbunker.

Boven links: De groep, nu aangevoerd door Göring en de Duce ten zuiden van de Bormann-bunker, lopend op de hoofdweg van Sperrkreis I in de richting van het nieuwe Teehaus. Hoewel de oostkant van de Gästebunker in de verte niet zichtbaar is door de bomen die na de oorlog over het

hele 'Wolfsschanze'-terrein zijn opgeschoten, is wel de oostzijde van het RSD/postkantoor zichtbaar achter de rechterbocht in de weg. Boven rechts: Dezelfde plek, genomen door Dr. Raiber in november 1974.

Boven: Foto van de noordelijke vleugel (links), het midden en de zuidelijke vleugel van de Gästebunker, genomen in november 1974 vanuit noordwestelijke richting. Ondanks de relatief grote omvang was er zoveel gewapend beton voor de bunker gebruikt dat er binnen geen ruimte was voor de Lagebesprechungen. Daarom werden deze conferenties in de

Lagebaracke gehouden, terwijl Hitler in de Gästebunker woonde. De Lagebaracke is niet zichtbaar. Deze ligt rechts. Volgens zeggen heeft de Wehrmacht-genie op 23/24 januari 1945 een explosieve lading van acht ton gebruikt om de Gästebunker op te blazen.

Boven: Foto van Dr. Raiber uit augustus 1969 genomen vanaf de weg Rastenburg-Angerburg, kijkend noordoost door de westelijke poort in Sperrkreis I. De poort stond op de plaats waar het groepje staat. Von Stauffenberg verliet hier Sperrkreis I juist nadat de bom was ontploft.

Boven: Wache Süd, de laatste controlepost die Von Stauffenberg moest passeren op weg naar het vliegveld Rastenburg, was hier. Op deze foto van Dr. Raiber uit 1974 staat prof. Hoffmann op de klinkerweg die in zuidwestelijke richting naar het vliegveld leidt. Prof. Hoffmann bevindt zich achter de zuidelijke grens van Sperrkreis II.

'WOLFSSCHANZE' VANDAAG

Commentaar van dr. Raiber bij zijn bezoek aan de ruïnes.

Ik denk dat het vreemd is dat een arts, professioneel levensredder, een buitengewone belangstelling heeft voor de Tweede Wereldoorlog, die ten minste 50 miljoen mensen het leven heeft gekost. Ik geef toe dat het voor mij net zo ontspannend is om urenlang achter een microfilmlezer te zitten en duizenden meters Duitse documenten te bekijken, als het voor sommige van mijn collega's is om tegen een wit balletje te slaan en daar telkens weer achteraan te lopen. Verder ben ik er heilig van overtuigd dat 'het verleden een voorspel is' en dat 'zij die het verleden vergeten veroordeeld zijn dat te herleven.' Mijn hobby is in het geheel niet plaatsvervanging. Ik heb zelf gevochten in de tweede Wereldoorlog; woedend geschoten op de Japanners in Guadalcanal, Tarawa, Saipan en Tinian in de Stille Oceaan als lid van de Tweede Mariniers Divisie lang voordat ik voor de eerste keer de hartklop door een stethoscoop hoorde. Mijn aandacht richt ik echter voornamelijk op de dramatische gebeurtenissen die plaatsvonden in Europa, speciaal aan het Oostfront, waar de grote veldslagen verbitterd werden uitgevochten, die Duitsland's ondergang veroorzaakten.

Het is mij al geruime tijd duidelijk dat de beschrijvingen van het Führerhauptquartier 'Wolfsschanze', Adolf Hitler's belangrijkste commandopost tijdens de oorlog, telkens zo vaag, te veel versimpeld, fout of zelfs fantastisch waren, dat ze voor mijn gevoel volkomen waardeloos zijn. Dit geldt in mindere mate ook voor de andere Führerhauptquartiere de belangrijkste doelen van mijn eerste reis naar Europa in juni 1966. Mijn beschrijvingen zijn dus ontstaan door persoonlijke onderzoekingen ter plaatse, onderzoek van de veroverde Duitse documenten in de National Archives in Washington, gesprekken met Duitsers die in de buurt van Hitler waren in de Führerhauptquartiere en 'last but not least' door gegevens die ik kreeg van

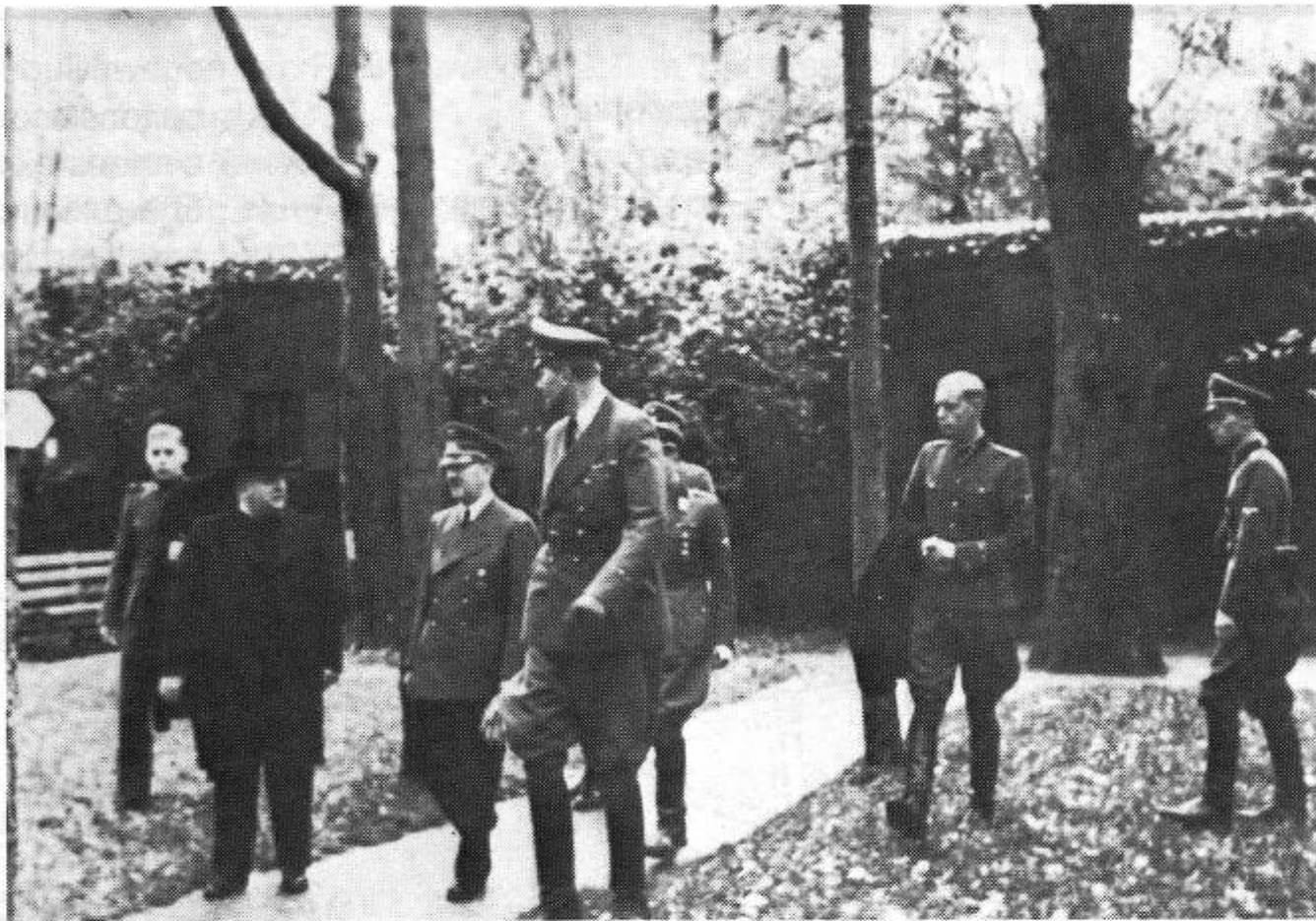
Geheel boven: Gezicht westwaarts naar Rastenburg. Hitler's voertuig passeert de Officiers wachtpost (of wachtpost I) en is juist bezig in noordelijke richting te draaien om Sperrkreis I binnen te gaan door de westelijke poort (rechts: niet zichtbaar op de foto). Boven: Foto door Dr. Raiber op dezelfde plaats genomen in augustus 1969. Van het wachthuisje is geen spoor meer te vinden.

dr. Peter Hoffman, hoogleraar in de geschiedenis aan de McGill University, Montreal, Canada, de schrijver van twee belangrijke boeken over dit onderwerp.

De grote sommen gelds en moeite die werden gespendeerd om FHQu 'Wolfsschanze' zo goed mogelijk te beveiligen tegen een vijandelijke aanval, waren voor niets. Een aantal malen liet een Russisch vliegtuig een paar bommen vallen, één ontplofte zelfs in Sperrkreis II maar richtte daar geen schade aan. De Westelijke Geallieerden noch de Russen hebben ooit met opzet de 'Wolfsschanze' aangevallen. De reden daarvoor is geheim en blijft tot op de dag van vandaag een mysterie voor zowel overlevenden van de voormalige FHQu's als voor historici. Hitler beschouwde een aanval op de 'Wolfsschanze' als zeer wel mogelijk. Tijdens een van zijn vergaderingen in de herfst van 1944 (er bestaan hier notulen van) overdacht hij het gevaar van een landing van vijandelijke parachutisten op het Führerhauptquartier, waardoor de gehele leiding van het Reich meteen

gevangen zou worden. Hij voegde daar aan toe dat hij zelf met plezier twee paradivisies wilde opofferen om het Russische opperbevel in een klap gevangen te nemen!

De plaats van FHQu 'Wolfsschanze' was bekend aan de Westelijke Geallieerden aan het einde van 1943 en vermoedelijk eerder. In februari 1944 stond Stalin toe dat zware Amerikaanse bommenwerpers gebruik maakten van landingsbases op Sovjet-grondgebied. Op 2 juni landde de eerste van deze pendelende bommenwerpformaties bij Poltava ten zuidoosten van Kiev in de Oekraïne, nadat Duitse doelen waren gebombardeerd. Het oorspronkelijke plan was dat deze bommenwerpers na hun aankomst verschillende aanvallen vanaf Russisch grondgebied zouden doen alvorens terug te keren naar hun bases in het Westen, en route door bombarderend. Maar al eerder (9 oktober 1943) hadden zware bommenwerpers van de Achtste Luchtvloot vanuit Engeland Mariënbrug aangevallen, en dat lag maar 175 km ten westen van de 'Wolfsschanze'. Er zijn aanwijzingen

Boven links: 20 oktober 1941. Dr. Tiso en Hitler lopen vanaf de Keitelbunker (no. 7) in noordelijke richting over het flagstone-pad. Freiherr von Doernberg, chef protocol, is de lange figuur links van Hitler. Geheel

rechts een RSD-officier. Voor deze loopt SS-Untersturmführer Hans Junge met Hitler's jas over zijn arm. Boven rechts: Prof. Hoffmann's foto uit november 1974 met daarop dezelfde noordzijde van de Keitelbunker.

gen dat het Führerhauptquartier wel als doel in aanmerking kwam, maar om een of andere reden werd verworpen. Het probleem wordt nog vergroot door het feit dat Amerikaanse bommenwerpers op 4 november 1944 een hotel in Milaan aanvielen nadat de Geallieerde inlichtingendienst (onterecht) had bericht dat Hitler daar verbleef. Er is weinig twijfel over dat, als Hitler uit de weg was geruimd, zijn opvolgers hadden getracht de oorlog vóór mei 1945 te beëindigen, waardoor ontelbare levens zouden zijn gered. Op deze gronden rechtvaardigde het Duitse verzet ook de aanslag op 20 juli 1944. Een dergelijk verloop kon aan de Westelijke conferentietafels niet onmiddellijk met zekerheid worden voorspeld. Maar was het vooruitzicht alleen niet voldoende om de 'Wolfsschanze' als een belangrijk aanvalsdoel te beschouwen?

Een uitgebreid systeem van luchtdoelgeschut was verspreid door de Masoerische meren en Duitse parachute-eenheden die in de buurt gestationeerd waren konden onmiddellijk worden ingezet als er vijandelijke luchtlandingstroepen op FHQu 'Wolfsschanze' zouden landen. Ongetwijfeld zou de aanvaller een enorme prijs moeten betalen, wat slachtoffers betreft, maar telkens weer tijdens de oorlog accepteerden met name de Russen gelijkmoedig geweldige verliezen voor veel minder dan de vernietiging van Adolf Hitler. Vermoedelijk wisten de Russen ook de plaats van FHQu 'Wolfsschanze'. Op 1 december 1943 waren zij opgerukt tot 610 km ten oosten ervan. Op 1 januari 1944 was die afstand gekrompen tot 550 km, en op 20 juli 1944 stond het Rode Leger nog slechts 140 km van het Görlitz bos. Het gelijktijdig laten afspringen van grote aantallen parachutisten

op de vele meren, die in de winter bevroren waren en waarvan sommige minder dan 1 km van Sperrkreis I lagen, lijkt geen taak die te hoog gegrepen was voor het Rode Leger. Ondanks de enorme verliezen die de Duitse verdedigers ongetwijfeld aan de aanvallen zouden hebben toegebracht, zou succes van de missie een weergaloze triomf zijn geweest. Voor de zomer van 1944 was de Führerbunker kwetsbaar voor zeer zware bommen. Zelfs als de bunker de zwaarste explosies zou hebben weerstaan en het leven van de Führer gespaard bleef en de Russische paratroepen werden bedwongen en vernietigd, zou de aangerichte schade en de wanorde een verlamme slag hebben uitgedeeld aan het OKW.

Het einde van FHQu 'Wolfsschanze' werd een geweldig vuurwerk. Op 20 november 1944, om 15.15 uur, verliet de Führersonderzug (sinds fe-

De Führersperrkreis half juli 1944, juist na Hitler's terugkeer uit Obersalzberg in FHQu 'Wolfsschanze'. De foto is genomen met het gezicht naar het zuidoosten. Hitler en twee van zijn adjudanten lopen vanaf de zuidelijke vleugel van de Gästebunker in westelijke richting naar de Lagebaracke. Rechts is het pad naar de poort van de Führersperrkreis. Achter de auto is de noordwestelijke hoek van de Nachrichtenbunker

zichtbaar. De auto staat noordwaarts gericht. De houten palen die de camouflagenetten steunen zijn op de foto goed herkenbaar. Boven rechts: Op deze foto van Dr. Raiber uit 1969 is, hoewel overwoekerd, de verwrongen westzijde van de zuidelijke vleugel van de Gästebunker nog herkenbaar, evenals het pad waarlangs men de Führersperrkreis verliet.

Sperrkreis I en onmiddellijke omgeving (a-z niet officiële aandui

a. briefing room	s. waterreservoir
b. Gästebunker	t. Reichsmarschallhaus
c. Reichspressechef	u. Göringbunker
d. garages	v. oude Teehaus
e. RSD, SS-Begleitkommando	w. SS-Begleitkommando
f. RSD	x. bunker
g. SS-Begleitkommando, bedienden	y. liaisonstaf minister van buitenlandse zaken
h. typistes	z. Speer, gasten
i. RSD (Rattenhuber, Hoegl), postkamer	z1. verblijven
j. Liaison-personeel (Bodenschatz, Hewel, Voss, SS-Obergruppenführer Wolff, later Fegelein), Dr. Morell, kapper Wollenhaupt (van Hotel 'Kaiserhof' in Berlijn)	z2. algemene schuilplaatsen
k. bioscoop	z3. liaisonstaf OKM
l. chauffeurs	z4. liaisonstaf OKL
m. ketelhuis	z5. liaisonstaf OKM
n. sauna	7. Chef OKW
o. algemene schuilplaats	8. persoonlijke adjudanten van Hitler
p. Kasino II	10. Kasino I en Teehaus
q. Chef WFST	11. Führer
r. bunker tegen luchtdoelen	12. Bormann
	13. Wehrmacht-adjudanten van de Führer
	813. personeelsbureau van het leger
	16. verbindingsbunker

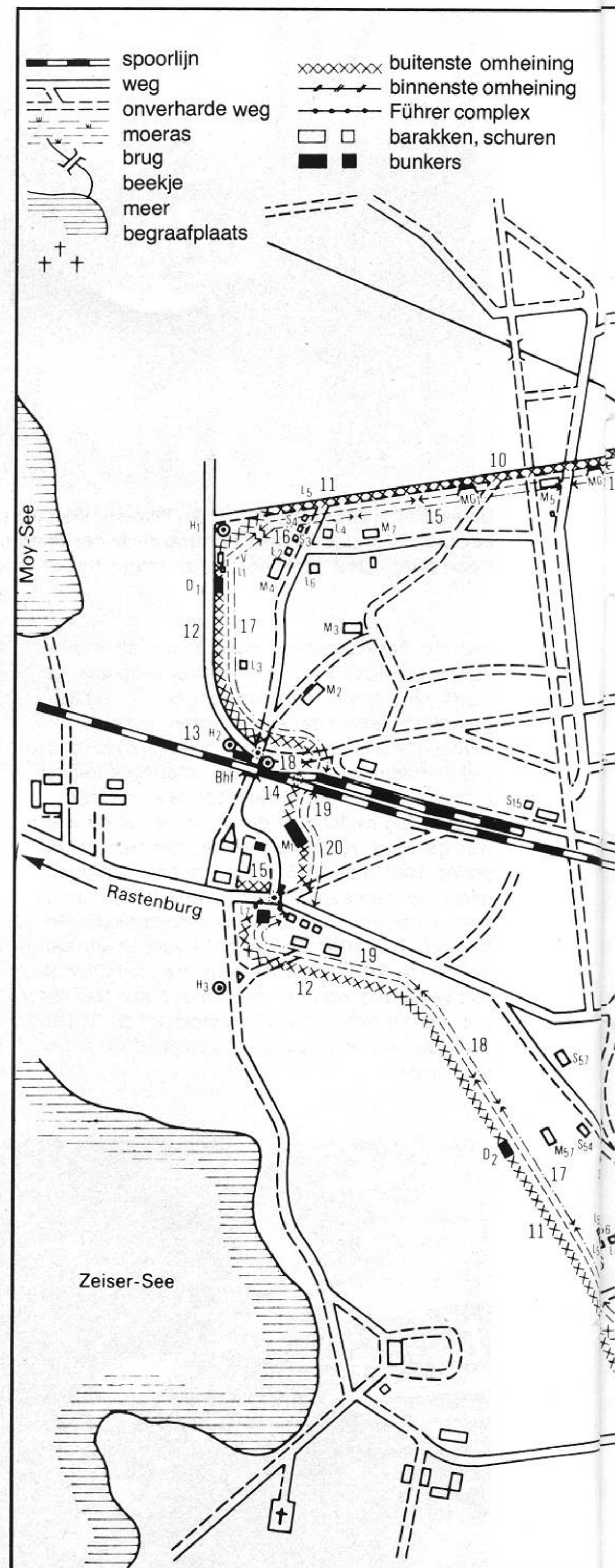
Sperrkreis II en andere gedeelten van het complex

(A-Z niet officiële aanduidingen)

I. Commandant	M43. Staf commandant Uffz
II. Verblijven commandant	M44. verblijven
III. Verblijven van generaal Warlimont	M45. Speciaal commando 'W'
IV. ziekenboeg	M46. brandweercompagnie
V. ziekenboeg	M47. verblijven
VI. waslokalen	M48. Staf commandant overig personeel
VII. sauna II	M51. II peloton 3e compagnie (Lt Kneger)
G1. WFSt	M52, M53. Onderofficieren en manschappen WFSt
G2. WFSt	M54. III peloton 3e compagnie (Oblt Grotesmann)
G3. WFSt	M55. FBB (Oblt Pieper)
G4. Commandant Führerhauptquartier	M56. bureau, 3e compagnie
G5. Staf FBB	M57. I peloton 3e compagnie (Oblt Wegmann)
G6. (G9) WFSt	M58, M59, M61. verblijven
A. Kasino WFSt, Kasino FHQu	L1-L6. verblijven
B. verbindingsbunker (telefooncentrale)	L7. wachthuis West
C. Staf FBB	L13. wachthuis Oost
D. ketelhuis, telex	L14. wachtverblijven
	L15. wachtverblijven
	L19. wachtverblijven
	L21. wachthuis 1
	L22. Oblt Kessel
	L23. bureau, 1e compagnie
	L24-L29. verblijven
	L31. wachthuis II
	L41. Speciaal commando 'W'
	L42. verblijven
	L43. bureau, Speciaal commando 'W'
	L44. verblijven Major Gnass
	L46. wachthuis Zuid (voormalige wacht Zuidwest)
	L47, L48, L51, L52. verblijven
	L53. Kasino officieren 3e compagnie FBB
	L55-L58. verblijven
	Ab. latrines
	D. geschutopstellingen (bunkers)
	F. luchtdoelgeschut
	FT. geschuttorens tegen luchtdoelen
	H. mitrailleurtorens
	Hy. hydraat
	MG. mitrailleuropstellingen

bruari 1943 de 'Brandenburg') langzaam het station Görlitz en ging westwaarts via Rastenburg naar Berlijn. Hij bracht Adolf Hitler voorgoed uit 'Wolfsschanze' en Oost-Pruisen. Kort voor de evacuatie beval Generalfeldmarschall Keitel de vernietiging van de 'Wolfsschanze' (Operatie 'Inselprung'), maar de uitvoering van dit bevel werd vertraagd door de mogelijkheid dat de Führer zelfs nu nog kon terugkeren naar het Oosten. Half januari 1945 werd de stroom eindelijk uitgeschakeld en de 'Wolfsschanze' opgeblazen om het niet in handen te laten vallen van de Russen die toen nog maar enkele kilometers waren verwijderd.

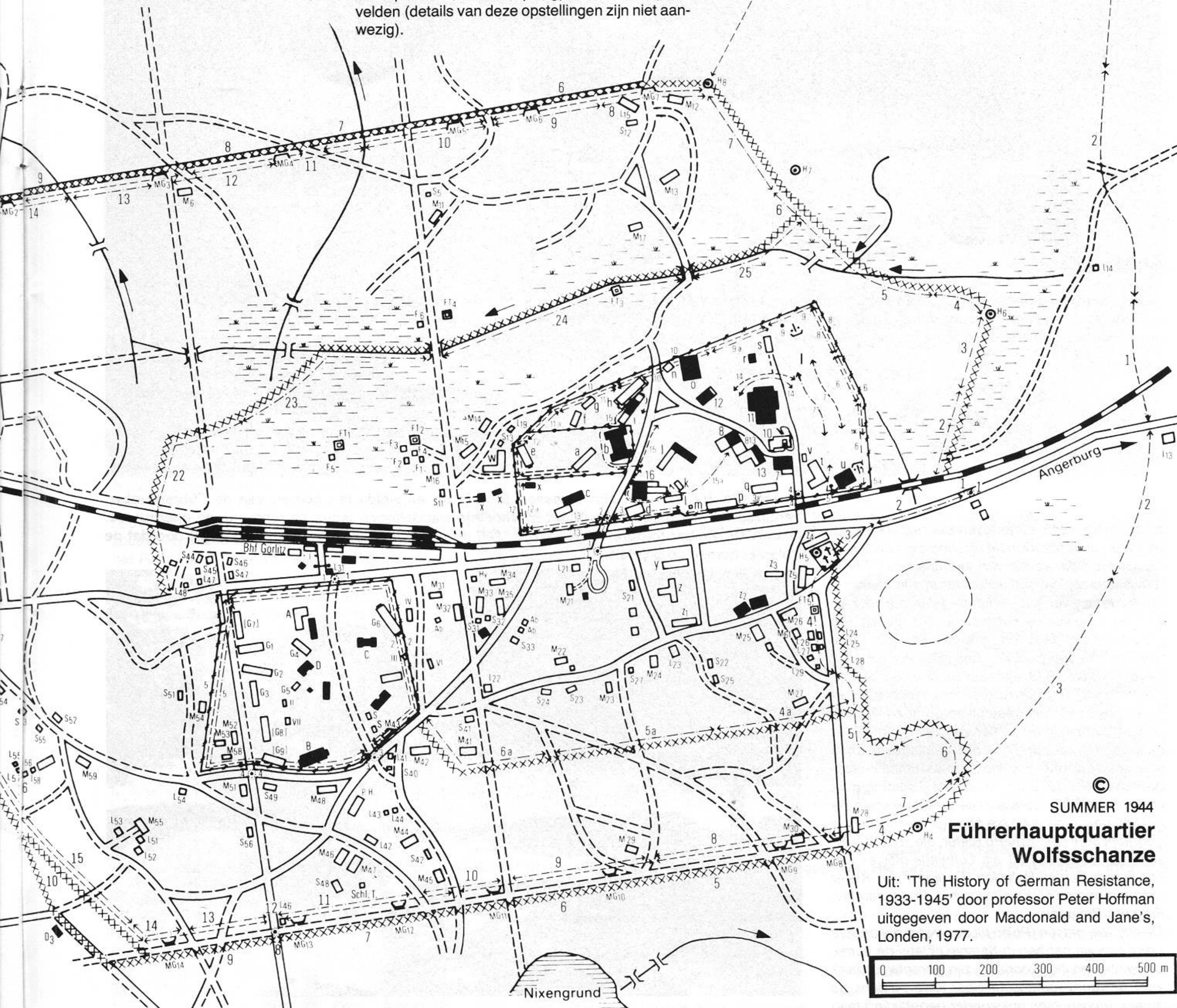
Tegenwoordig is de voormalige Sperrkreis I een toeristische attractie die ieder jaar naast duizenden Polen, wordt bezocht door mensen uit alle Oostbloklanden, in het bijzonder Oost-Duitsers. De Pools-Russische grens (door de Russen na de oorlog vastgesteld waarbij Oost-Pruisen in een noordelijk en zuidelijk stuk werd verdeeld, het eerste kwam bij de Sovjet-Unie en het tweede bij Polen) loopt in oost-west richting ongeveer 25 km ten noorden van de 'Wolfsschanze' ruïnes. Kinderen uit heel Polen worden er met bussen heen gebracht en rondgeleid door plaatselijke gidsen. Sinds vijf jaar krijgen West Duitsers voor het eerst

sinds het einde van de oorlog visa om de Oder-Neisse Lijn over te steken en sommige van hen komen nu de indrukwekkende resten van het grootste Führerhauptquartier bekijken. De gidsen vertelden mij in 1966 dat ik, op een groep van de ambassade in Warschau na, de eerste Amerikaanse bezoeker was die zij hadden gezien. Wat het weer betreft kan men de ruïnes het best in de zomer bezoeken. De Polen hebben helaas geen enkele moeite gedaan de bomen en struiken te snoeien, die door de jaren heen het hele terrein uitbundig hebben overwoekerd. Hierdoor worden soms zelfs vrij grote gebouwen aan het gezicht onttrokken en ze worden over het hoofd gezien als men niet precies weet waar te zoeken en niet bereid is door dicht kreupelhout heen te dringen. Het geheel zou natuurlijk het best zichtbaar worden als de Polen alle na-oorlogse vegetatie weg zou halen, maar dat is zeer onwaarschijnlijk, naar

- patrouillewegen van FBB-bewakingspersoneel (overdag)
- schildwachten (overdag)
- patrouillewegen van FBB-bewakingspersoneel ('s-nachts)
- schildwachten ('s-nachts)

In het westelijk deel van Sperrkreis I werden de patrouillewegen enigszins gewijzigd toen de Führersperrkreis in gebruik was. Zowel binnen als buiten de omheining bevonden zich in het hele gebied van het hoofdkwartier telefoons, tappen voor water, schuttersputten, korte loopgraven, bomvrije schuilplaatsen, munitie-opslagplaatsen en mijnevelden (details van deze opstellingen zijn niet aanwezig).

Uit: 'The History of German Resistance, 1933-1945' door professor Peter Hoffman uitgegeven door Macdonald and Jane's, Londen, 1977.

ons werd verteld. Volgens mij moet de serieuze onderzoeker er in het voorjaar of in de herfst naar toe gaan als de bebladering minimaal is. Eind oktober/begin november beveel ik aan als beste alternatief.

In november zijn de meeste bladeren gevallen, maar het is dan nog te vroeg voor grote hoeveelheden sneeuw die onderzoek van de ruïnes moeilijk, zo niet onmogelijk zouden maken. In de herfst kan het echter ook zeer slecht weer zijn: dagenlang regen, motregen, mist, modder, modder, modder en zelfs kans op natte sneeuw! In onze ervaring is er maar weinig zon in dat jaargetijde en zo noordelijk wordt het aantal uren daglicht al korter in het najaar. Hoewel de ruïnes zichtbaar zijn is er weinig contrast voor foto's.

Sinds het mij duidelijk was geworden wat het enorme historische belang van de 'Wolfsschanze' was, kon ik geen kaarten vinden van de uiteindelijke

aanleg, zelfs niet in buitgemaakte Duitse documenten. Ook de kaarten in boeken die in Duitsland werden uitgegeven, waarvan sommige geschreven zijn door Wehrmacht-officieren die tijdens de oorlog in de 'Wolfsschanze' dienden, waren teleurstellend onnauwkeurig en beperkt. De kaarten die soms in boeken van Engelse en Amerikaanse auteurs verschijnen zijn zo verschrikkelijk onjuist dat ze net zo onbruikbaar zijn als de belachelijk fantastische beschrijvingen van het Führerhauptkwartier.

Na mijn tweede bezoek aan de 'Wolfsschanze'-ruïnes in 1969 maakte ik kennis met prof. Hoffmann. Hij was ook al lang geïnteresseerd in de precieze inrichting van FHQu 'Wolfsschanze' en had zojuist de eerste uitgave gepubliceerd van zijn monumentale werk over het militaire verzet in Hitler - Duitsland (Wider-Staatsstreich-Attentat, München, 1969). Het hoogste punt daarvan was na-

tuurlijk de vergeefse poging op 20 juli 1944 van Graf von Stauffenberg om de Führer te vermoorden. De kaart van FHQu 'Wolfsschanze' in dit boek was in ieder opzicht de beste kaart tot dan toe. Professor Hoffmann was echter nog niet in staat geweest het terrein zelf te bekijken en zijn kaart was grotendeels gebaseerd op een niet gepubliceerde schets die hij had gekregen van Konteradmiral a.d. Karl Jesko von Puttkamer. Deze was Hitler's voormalige marine adjudant geweest en hij had hem uit zijn hoofd getekend in 1945/46 toen hij nog een krijgsgevangene in het westen was. Desondanks zaten er, zowel in de schets van Von Puttkamer als in de versie van Prof. Hoffmann, verschillende grove fouten vergeleken bij mijn onderzoeken ter plaatse. Sommige hiervan zijn verbeterd in de uitgave van 1970 en in de Engelse uitgave van 1977, die vertaald is door generaal Richard Barry: The history of the German Resis-

Boven: De Führer traint zijn Elzasser, Blondi, op de weide ten oosten van de Führerbunker, vermoedelijk augustus 1943. Hitler maakte zijn wandelingen langs de rand van de openruimte. **Onder:** Dr. Raiber fotografeerde in juni 1966 de weide die langzamerhand verdwijnt doordat de Polen er bomen op planten.

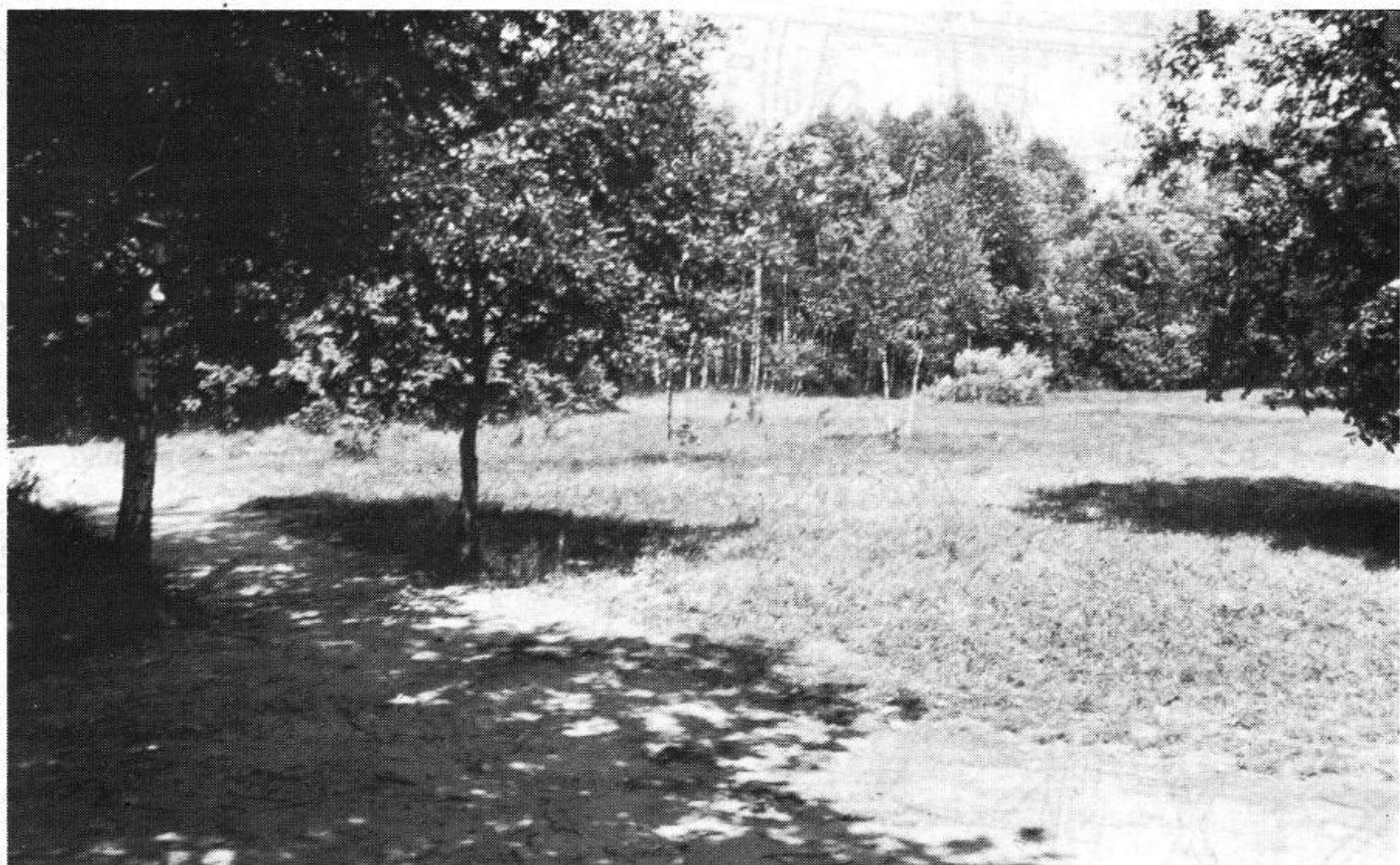
tance, 1933-1945, uitgegeven door MIT Press in de VS en door MacDonald en Jane's in Londen.

De uiteindelijke versie van zijn kaart van FHQu 'Wolfsschanze' verschijnt echter in zijn nieuwste boek over de veiligheidsmaatregelen die voor de bescherming van de Führer moesten zorgen: *Die Sicherheit des Diktators*, uitgegeven door Piper Verlag, München, 1975. Een Engelse uitgave werd midden 1978 uitgegeven door MacMillan Press en Mit Press. Deze kaart is de meest accurate, betrouwbare en gedetailleerde kaart van de 'Wolfsschanze' in de zomer van 1944, die er ooit beschikbaar zal zijn. Dit is het resultaat van onze uitgebreide onderzoeken van de ruïnes in oktober/november 1972 en 1974, terwijl sommige tot nu toe onbekende details uit een kaart kwamen die in 1942 getekend is en die onlangs aan het licht is gebracht door Herr Eduard Kiefer, die in de 'Wolfsschanze' gediend had als Luftwaffe-officier van het Führer-Begleit-Bataillon. De kaart van Kiefer (midden-pagina's) komt van het Bundesarchiv, Freiburg/Breisgau.

De officiële gidsen (Polen uit de streek, die andere betrekkingen hebben in Ketrzyn tijdens de herfst, de winter en het voorjaar) zijn verantwoordelijk voor de rondleiding door Sperrkreis I tijdens de zomer, hoewel men ook zonder begeleiding mag rondlopen. Er is alleen tijdens de zomer een lage toegangsprijs. Ik was tamelijk teleurgesteld toen ik merkte dat de gidsen eigenlijk niets wisten over de aard en de voormalige functies van de tot ruïnes vervallen gebouwen.

Toen ik de 'Wolfsschanze' voor het eerst bezocht in 1966, werd een van de bunkers door de gidsen aangeduid als 'Eva Braun's bunker'. Dat is natuurlijk klinkklare onzin, want Eva Braun zette nooit één voet in de 'Wolfsschanze' noch in enig ander Führerhauptquartier. Ze bleef in de Berghof of in München tot april 1945 toen zij naar Berlijn ging om met Hitler te sterven.

De Poolse regering heeft er nooit voor gezorgd dat de gidsen wat historische kennis kregen om hen met hun werk te helpen. Het is heel duidelijk dat het tot voor kort de officiële politiek was om het puur historische aspect van de 'Wolfsschanze' te negeren. De ruïnes werden tentoongesteld als een tastbaar bewijs van de overwinning van de communisten op de nazi's; een lesje in indoctrinatie ten koste

van historische opheldering. De vele meren in de omgeving trekken veel Poolse kampeers en de enige moderne, Poolse kaart op een beetje redelijke schaal is voornamelijk voor hen. Het terrein van het voormalige FHQu 'Wolfsschanze' wordt erop aangegeven als 'een ruïne' in Sperrkreis II, ten zuidwesten van station Görlitz. De plaatsen 'Mauerwald' (OKH) en 'Hochwald' (Himmler) zijn zelfs niet aangegeven op de kaart, er zijn geen richtingsborden langs de wegen die de bezoekers naar deze gebieden voeren en ook geen andere borden die bevestigen dat men het terrein heeft 'gevonden'.

Een van de gidsen van de 'Wolfsschanze' ging met ons mee toen wij zochten naar de 'Hochwald' bunkers en die ook vonden; hij had tevoren hun ligging niet geweten. 'In het land der blinden is één oog koning' en hij was erg blij van ons te leren! Deze ruïnes liggen op een heuvel in een koel en aange-

naam naaldwoud en vormen een scherp contrast met de 'Wolfsschanze'-ruïnes in het moerassige laagland.

De OKH 'Mauerwald'-ruïnes bestaan ook nog en aan de zuidrand liggen de fundamenten bloot van een onvoltooide bunker die ongetwijfeld de grootste in het hele gebied zou zijn geweest. Hermann Göring's hoofdkwartier 'Robinson' is vermoedelijk in 1945 ook in een ruïne veranderd, maar aangezien die net over de grens met Rusland liggen kan dat niet worden bevestigd.

In 1966, 1969 en 1972 hing er een 'kaart' van Sperrkreis II, met daarin Sperrkreis I, op een groot prikbord voor de toeristen, bij de moderne ingang van Sperrkreis I ten oosten van het station Görlitz. Ondanks de vele details was de kaart ongelooflijk onnauwkeurig en zelfs verward, in het bijzonder als men bedenkt hoelang de samenstellers de tijd hadden gehad voor hun onderzoeken. Deze

kaart was in 1974 nogal opvallend van het toneel verdwenen en ons werd verteld dat er gewerkt werd aan een vervanging. Bij verdere navraag werd het duidelijk dat deze nieuwe kaart werd afgeleid van degene die prof. Hoffmann in 1970 in zijn *Widerstand-Staatsstreich-Attentat* had gepubliceerd. Hij had daarvan een exemplaar mee genomen naar Polen en cadeau gedaan aan een van de gidsen tijdens ons bezoek in 1972. Men was niet van plan geweest hem als bron te vermelden. Hij was evenwel vriendelijk genoeg hen er op te wijzen dat hun nieuwe kaart verouderd zou zijn voor hij zou worden gebruikt!

Is het daarom niet vreemd dat ons herhaaldelijk de toegang is geweigerd tot de documenten en kaarten die betrekking hebben op de 'wolfsschanze' en die, naar alle waarschijnlijkheid, in Poolse archieven liggen. Hetzelfde geldt voor de Poolse luchtfoto's die van de ruïnes moeten zijn gemaakt. Prof. Hoffmann kreeg uiteindelijk twee gewone foto's die vlak na de oorlog genomen leken, maar zij droegen weinig nieuws bij tot het beeld dat wij zelf al hadden gevormd.

Het enige vliegveld in de buurt ligt bij Olsztyn (voorheen Allenstein), ongeveer 90 km ten westen van Ketrzyn, maar dat mag alleen worden gebruikt door Poolse functionarissen en is verboden voor Poolse en Westerse burgers. Ons werd kategorisch toestemming geweigerd vluchten over de ruïnes te maken om te fotograferen; in het bijzonder hadden we gehoopt infra-rood foto's te kunnen maken. FHQu 'Wolfsschanze' had zijn eigen vliegveld, Flugplatz Rastenburg, op een plateau ten zuidwesten van Sperrkreis II. De toegang daartoe is nu ten strengste verboden, hoewel wij daarvoor nooit de reden hebben begrepen want we hebben nooit geluiden uit die richting gehoord die erop zouden kunnen wijzen dat het tegenwoordig door het Poolse leger zou worden gebruikt. Het vliegveld ligt hoger dan de wegen in de buurt en het is dus onmogelijk om van daaraf te zien hoe het met de ruïnes daar staat. Er was ook een klein landingsveld ten oosten van Sperrkreis II voor lichte Fiesler Storch verkenningsvliegtuigen, maar dat is nu gewoon een omgeploegd veld en er is niets van de vroegere functie te zien.

Men kan dus alleen met de trein of met de auto naar de ruïnes en ik heb beide wegen vanaf Warschau gebruikt. Alles bij elkaar genomen vonden wij het 't beste om met de auto vanuit Berlijn te vertrekken en dan oostwaarts over Frankfurt a/d Oder (DDR/ Poolse grens), Swiebodzin, Pniewy, Poznan, Gniezo, Inowroclaw, Torun, Brodnica, Ostroda, Olsztyn, Mragowo naar Ketrzyn te reizen. Dit is een afstand van ongeveer 715 km en men doet er 10-12 uur over als er stevig doorgereden wordt en er alleen wordt gestopt om bij te tanken en niet om de vele bezienswaardigheden onderweg te bekijken. Wij verbleven in het enige hotel in Ketrzyn, een gebouw uit het vroegere Rastenburg, dat op een of

Boven: Veldmaarschalk Karl Gustav von Mannerheim, de Finse opperbevelhebber, wordt ontvangen op de Rastenburg Flugplatz op 27 juni 1942. Schaub brengt de Hitler-groet, terwijl Von Puttkamer en Oberst Thomas salueren. Tegenwoordige bezoekers mogen dit gebied absoluut niet bezoeken of fotograferen.

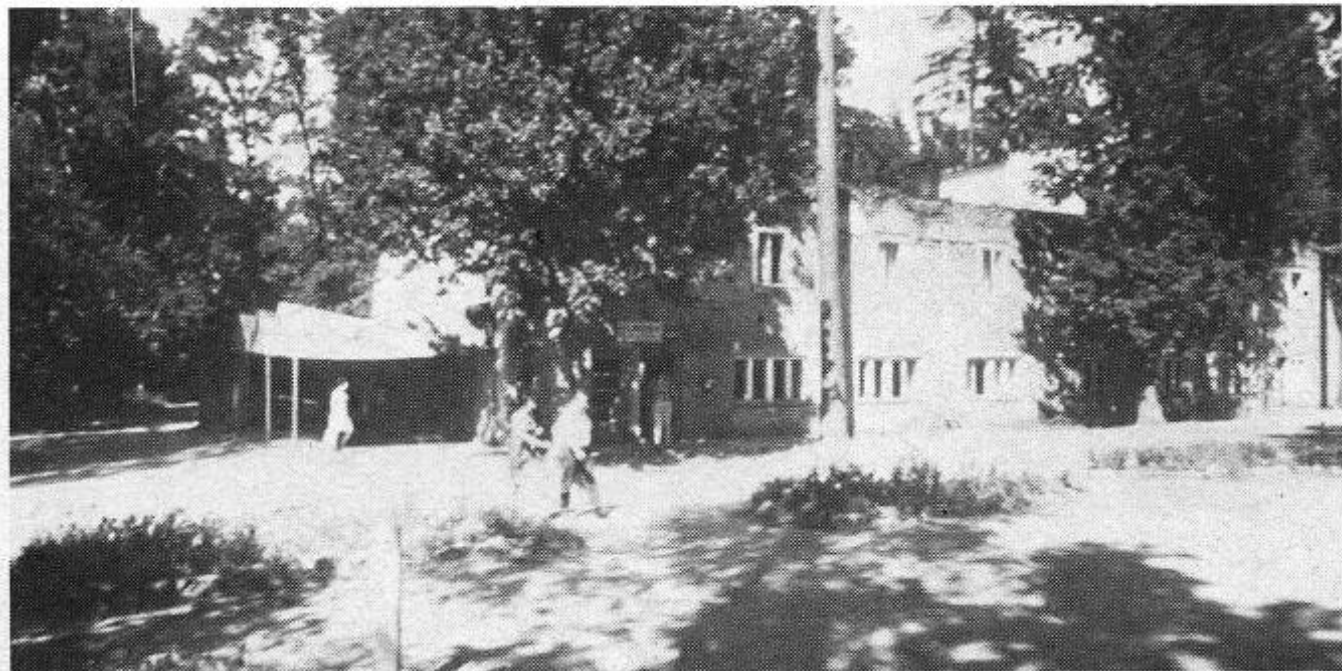

Het open gebied ten zuidoosten van Sperrkreis I werd gebruikt door Fieseler Storch vliegtuigen die maar een korte startbaan nodig hadden. Het veld is nu een akker en is afgebeeld op deze foto van Dr. Raiber uit juni 1966, genomen vanaf de Göringbunker. Het gezicht op het zuidoosten. Links: Het Ketrzyn 'Hilton'.

andere manier ontkwam aan de verwoesting van januari 1945. Ketrzyn ligt op het Poolse platteland en de voorzieningen zijn op z'n minst primitief te noemen. Ik heb echter in de loop der jaren een langzame verbetering bemerkt. In 1966 kwam het enige stromend water om je mee te wassen uit een koudwaterkraantje dat ongeveer een halve meter boven de grond uit de muur kwam van één van de voorraadkamers op de begane grond. De watervoorziening blijft primitief naar westelijke maatstaven, maar er zijn nu tenminste twee badkuipen en soms is er voor de gasten lauw water. Er is geen eetzaal, maar wel een televisietoestel in de foyer, waarnaar elke avond wordt gekeken door een publiek met alleen maar staanplaatsen. Wij leefden op een dieet van brood (van die grote, ronde broden die in Amerika nergens meer bij de bakker liggen) en zeer smakelijke kaas. Hierbij dronken we mineraalwater. Wij kochten deze dingen bij de plaatselijke kruidenier en bewaarden ze op onze kamer. Af en toe gingen we eten in de 'Kosmos', het restaurant annex nachtclub van Ketrzyn. Het eten was daar goed en de levende muziek op zaterdagavond modern maar behoudend en zeer genietbaar. De wodka was onvergelijkelijk en erg sterk. Een bord in Ketrzyn en nog een enkele kilometers ten westen van de ruïnes wijzen de weg naar

'Hitler's' hoofdkwartier'. De moderne toeristen-ingang van Sperrkreis I ligt tussen Bahnhof Götlitz en de voormalige westelijke noord-zuidgrens ervan. Er is daar een parkeerplaats gemaakt, voornamelijk voor bussen, die in 1966 met sintels was bedekt. In 1974 werd het vergroot en geasfalteerd en de stukken van de ruïnes die men bij de werkzaamheden tegen kwam werden eenvoudig begraven door een bulldozer. Juist ten noorden van de parkeerplaats ligt een L-vormig gebouw, een van de weinige bouwwerken van twee verdiepingen van de 'Wolfsschanze' die blijkbaar in het geheel niet beschadigd zijn. Het werd vermoedelijk in 1944 gebouwd als een barak voor het SS-Begleit-Kommando, dat steeds groter was geworden en tijdens de oorlog uit zijn kwartier was gegroeid. Op de begane grond is een restaurant en buiten het seizoen zit er op de eerste verdieping een of andere Poolse jeugdgroep.

Tijdens mijn eerte twee bezoeken had ik mij verwonderd over de loopgraaf-achtige greppels die kriskras door sommige gebieden liepen van Sperrkreis I, Sperrkreis II, en 'Mauerwald'. Het waren in geen geval verdedigende verschan-singen omdat ze vaak zichtbaar zijn onder verbrande vloeren in gebouwen. Na wat uitvoeriger onderzoeken in 1972 en 1974 zijn wij tot de conclusie

Boven links: Bussen met toeristen die de voormalige Sperrkreis I bezoeken staan thans geparkeerd ten zuiden van de vroegere SS-Begleitkommando-barakken. Het grint is vervangen door asfalt. Foto van Dr. Raiber uit augustus 1969. Rechts: Deze foto uit november 1974 blikt zuidwaarts

naar het met metaal beklede waterreservoir. Daarachter de noordkant van de Führerbunker. Een groot gedeelte van de luchtafweerbunker, die even ten westen van het reservoir stond, stortte in januari 1945 ineen over de zuidwesthoek van het waterbekken.

gekomen dat het gaat om uitgravingen van de Polen vlak na de oorlog om de vele ondergrondse Duitse communicatiekabels te redden.

We hebben af en toe enige moeilijkheden ondervonden bij de identificatie van bepaalde gebouwen. Dit vervelende probleem bleef bestaan nadat prof. Hoffmann een nauwkeurige kaart had gemaakt en die had laten zien, samen met foto's van de ruïnes, aan Duitsers die lange tijd in FHQu 'Wolfsschanze' hadden gediend. Wij begrepen niet waarom het zo moeilijk was voor hen om enkele belangrijke identificaties te maken. Vermoedelijk ligt het antwoord in het feit dat het meestal ging om gebouwen die in de zomer van 1944 werden gebouwd. Het Führerhauptquartier werd enkele maanden later (november 1944) ontruimd en de bouwwerken hadden niet lang genoeg gestaan om onthouden te worden. De identificatie van het gebouwtje ten noorden van de toeristeningang, bijvoorbeeld, was erg moeilijk en we zijn er nog steeds niet helemaal zeker van dat het een nieuwe SS-Begleit-Kommando-Baracke was, zoals prof. Hoffmann het uiteindelijk beschreef. Iedereen kende de oorspronkelijke Führerbunker maar men kon zich weinig herinneren van het massieve nieuwe no. 11 waardoor het werd vervangen in de zomer en herfst van 1944 en waardoor het uiterlijk volkomen werd veranderd.

Daarnaast is het interessant dat sommige zeer opvallende zaken in het FHQu 'Wolfsschanze' eenvoudig niet werden opgemerkt. Admiraal von Puttkamer spendeerde jarenlang tenminste een gedeelte van iedere dag in de OKM-gebouwen in Sperrkreis II, ten zuiden van de oostelijke ingang van Sperrkreis I. In zijn schets van FHQu 'Wolfsschanze' uit 1945 nam hij echter niet een burgerbegraafplaats op die meteen achter een van de gebouwen ligt. Toen prof. Hoffmann hem vertelde dat dit kerkhof niet alleen staat aangegeven op een Duitse topografische kaart van voor de oorlog, maar dat ik er zelf doorheen had gewandeld in 1966 en daar grafstenen had gezien van plaatselijke burgers die daar tot januari 1942 (in het Führerhauptquartier!) waren begraven, bleef hij ongeloofig.

We beklommen af en toe grote stapels puin als het nodig was een belangrijk overzicht te krijgen, hoewel dit tijdens het hoogseizoen wordt afgeraden in verband met het gevaar. Men vertelde ons dat er vroeger wel klimmers waren afgevallen, die soms ernstig gewond werden. De toegang tot de grote bunkers is verder dan de gangen niet mogelijk.

In de meeste gevallen wordt dit veroorzaakt doordat de zware daken instortten toen de Wehrmacht FHQu 'Wolfsschanze' vernietigde in januari 1945. In sommige gevallen lijkt het erop dat de Polen later de toegang tot enkele bunkers hebben gesloopt, zodat bezoekers niet door instortingsgevaar worden bedreigd.

Toen zij de 'Wolfsschanze' evacueerden in januari 1945 hebben de Duitsers vermoedelijk de spoorwegen vernietigd die door het Führerhauptquartier in het Görlitz-bos liepen. Na de oorlog hebben de Polen een spoor aangelegd, dat blijkbaar het

middelste was van de drie die bij Bahnhof Görlitz lagen. Dit traject, dat liep van Rastenburg, Angerburg, Grossgarten (nu Pozezdrze) en dan door naar Lötzen (nu Giszycze), gaat nu alleen maar tot Angerburg. Het stuk door Pozezdrze is na de oorlog niet door de Polen hersteld. Zoals boven vermeld is er nu geen zijspoor aangrenzend aan het lange Bahnhof Görlitz perron, dat tegenwoordig goed herkenbaar is, en ook geen noordelijk zijspoor. Toen de Bahnhofbunker werd opgeblazen, werden de brokstukken noordelijk over het perron geslingerd. De muren en de fundamenteën (ook een kelder) van het oude bakstenen station bestaan nog, maar verder zijn er geen gebouwen in dat gebied te zien.

Brandblusapparaten zijn dikwijls te zien op oude foto's van Sperrkreis I, maar tegenwoordig is er geen spoor meer van te vinden. Er was ook een groot bluswaterreservoir, juist ten noorden van de Führerbunker, en de met metaal afgezette glooiende hellingen zijn uitstekend bewaard gebleven. Er bestaan nog maar vage sporen van de hekken die om Sperrkreis I en II stonden, maar de betonnen platformen voor de mitrailleurtorens staan exact op die plaatsen waarvan bekend is dat er zich dergelijke torens bevonden. Soms zijn de stalen steunen te zien van de slagbomen bij de poort. In Sperrkreis I en II kan men de uitstekend behouden versterkte onderkomens voor voertuigen zien. Dat waren twee meter diepe kuilen, die aan een kant schuin opliepen en waarin de voertuigen gereden werden in geval van een vijandelijke luchtaanval.

De ruïne van de Führerbunker in Sperrkreis I is zeer indrukwekkend. Oorspronkelijk was de Führerbunker weinig meer dan een betonnen huis, waaraan enkele houten en bakstenen gedeeltes waren gebouwd. Tijdens de tweede bouwperiode van de 'Wolfsschanze' (1943) en in 1944 werden er stukken aangebouwd. Een enorm nieuw centraal gedeelte kwam hieruit te voorschijn. Bij deze laatste renovatie werden de muren en het dak versterkt met een nieuwe laag beton. De twee lagen

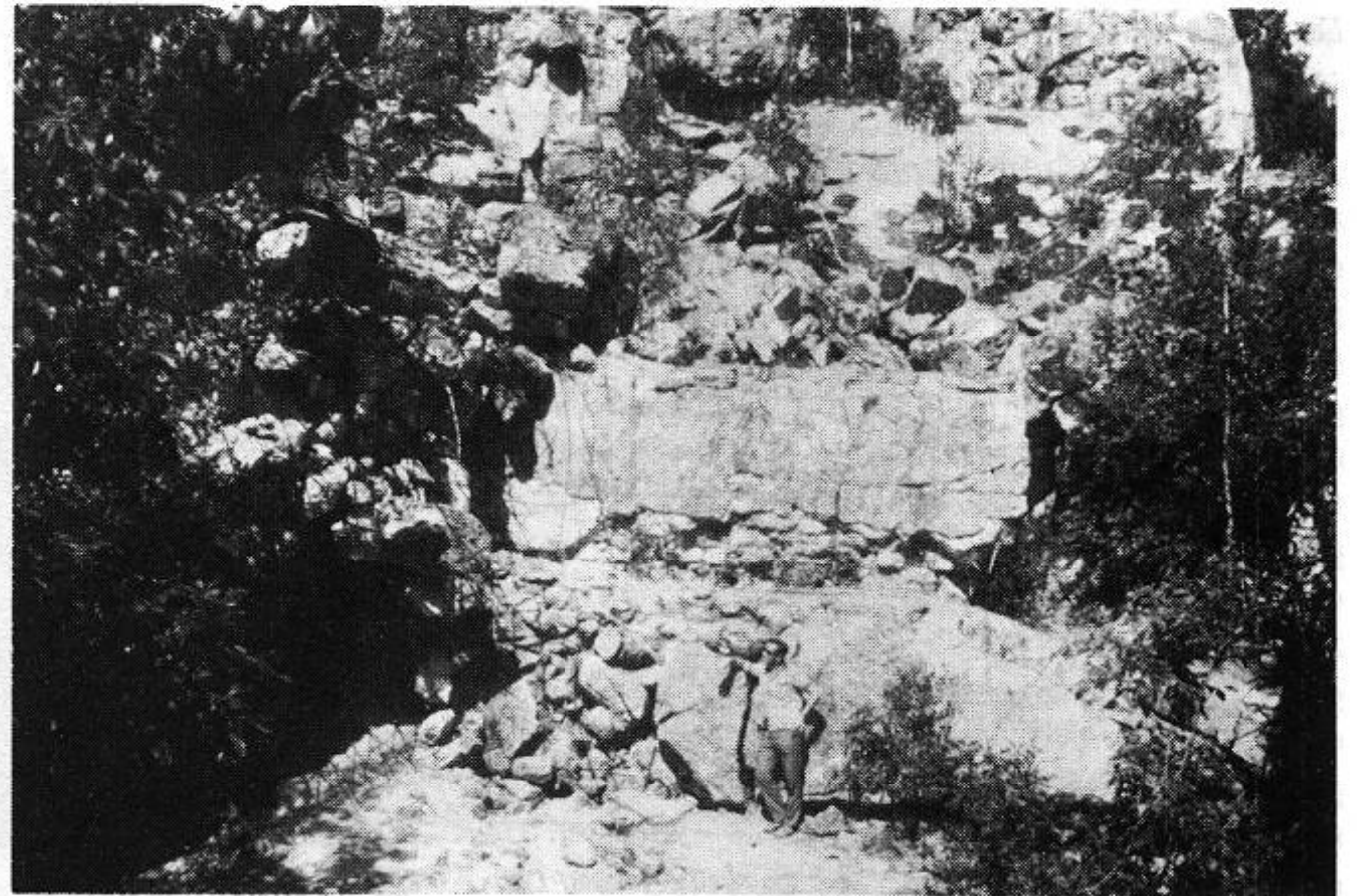
werden gescheiden door een ruimte, die meestal werd opgevuld met kiezel, om de zwaarste toen bekende bommen te kunnen weerstaan. Het oorspronkelijke dak was bij geruchte drie meter dik en daar werd in 1944 nog eens vier meter aan toegevoegd. Wij maten op sommige plaatsen een dikte van 4.8 m, zodat het goed mogelijk is dat de totale dikte, inclusief het kiezelgedeelte, meer dan 7 meter was. Wij schatten de hoogte van het centrale gedeelte van de Führerbunker op ongeveer 14 meter.

Het massieve middengedeelte werd geflankeerd door minder zware oost- en westvleugels, waarvan de daken zijn ingestort tot twee à drie meter van de grond. In de oostvleugel kan men de steunen van het houtwerk op de muren, als ook de overblijfselen van een open haard zien. De oorspronkelijke ramen van de Führerbunker werden volledig bedekt toen in 1944 de buitenste laag beton werd aangebracht, zodat de noordelijke zijde tegenwoordig een naakte betonnen muur is, waarin twee openingen zitten die dubbele stalen deuren bevatten. Deze zijn na de oorlog door de Polen eruit gesloopt. Achter de noordelijke kant van het centrale gedeelte van de Führerbunker is het gigantische bouwwerk geschonden door de explosieven die men gebruikt heeft bij het opblazen ervan.

Hoewel de bezoeker enorm onder de indruk komt van de grootte van de ruïnes, is men evenzeer verbaasd als men bedenkt wat een geweldige explosieve lading er gebruikt moet zijn om die gebouwen zo toe te takelen. Grote stukken gewapend beton, soms zo groot als een klein huis, werden losgerukt en zijn een heel eind verder terecht gekomen. Een grote scheur loopt van boven tot onder door de noordelijke zijde van de Führerbunker en de zijmuren zijn verwrongen, gedraaid en geperst tot een puinhoop die ongelofelijk is voor zulke massa's gewapend beton. Het dikke dak achter de noordelijke wand, boven de plaats waar de grootste lading tot ontploffing moet zijn gebracht, is eenvoudig verdwenen.

Boven: Professor Hoffmann gaat nauwkeurig de afmetingen na van de bunker bij Bahnhof Görlitz in november 1974. Hij staat op het talud. De foto is ten zuiden van de spoorlijn gemaakt. Een groot gedeelte van het bakstenen station, ten westen van de bunker, is nog te herkennen.

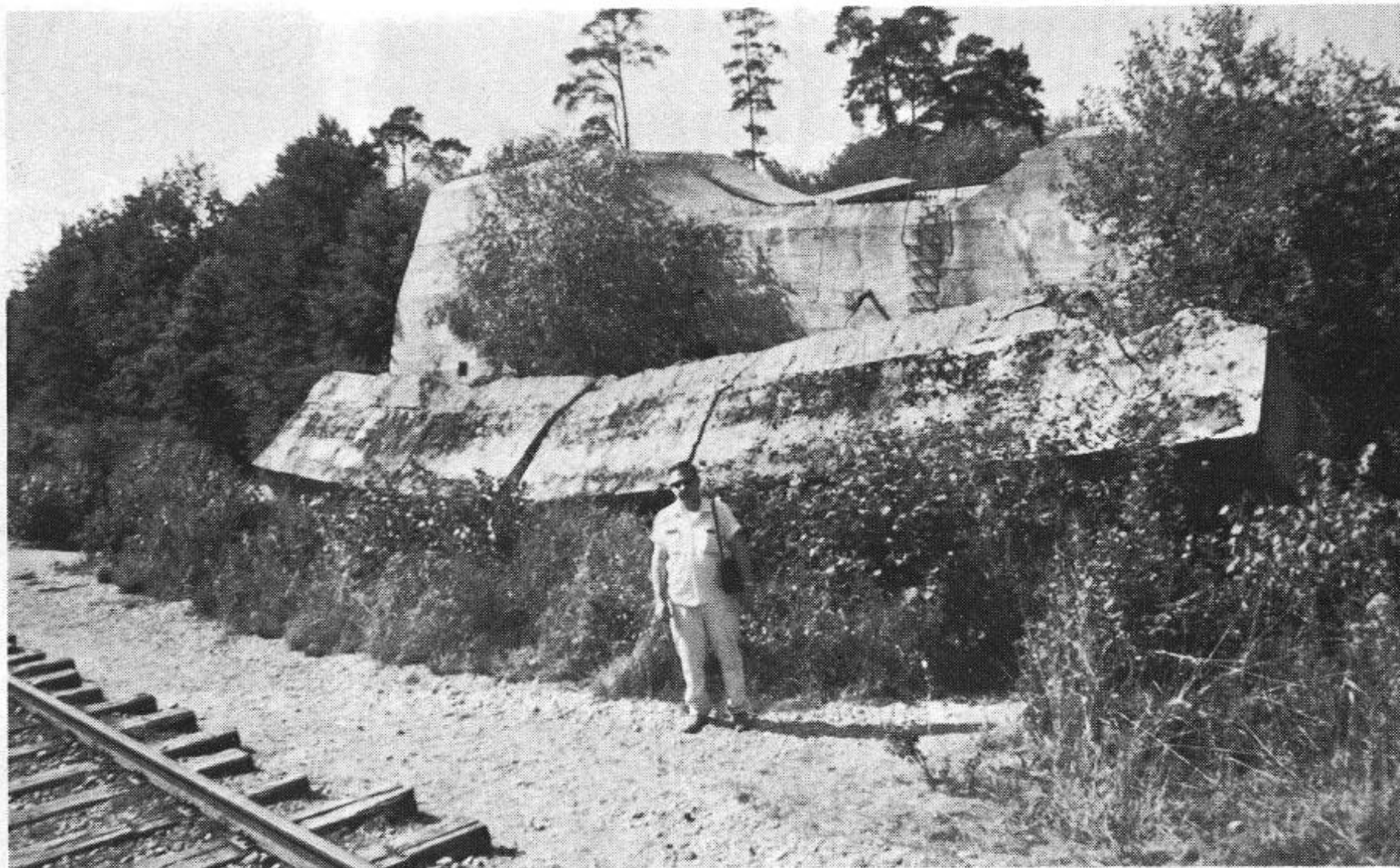
De Führerbunker vandaag. Geheel boven links: Een foto uit november 1974. Gezicht op de noordzijde van het centrale gedeelte van de Führerbunker. Dit deel was 37 meter breed en de oost- en westvleugel voegden daar elk nog 25 meter aan toe. De hoogte wordt geschat op 13,5 meter. Let op de enorme verticale scheur en de twee deuren. Geheel boven rechts: Foto uit juni 1966 genomen vanuit de uitgebrande Führerbunker met gezicht op het ingestorte dak. Enorme stukken beton zijn in de krater gegleden die in januari 1945 bij de explosie ontstond. Boven: Op deze foto uit juni 1966 staan Poolse bezoekers op het ingestorte dak van de minder massieve oostvleugel van de Führerbunker. De vloer daarvan lag iets onder het maaiveld. Rechts: Op deze foto van Dr. Raiber uit augustus 1969 blikt men naar het zuidoosten vanuit een positie ten noorden van de ingestorte westvleugel. Een restant van het luchtverversingssysteem is rechts boven zichtbaar, hangend over de bunker. Houten wiggen waaraan de camouflagenetten werden vastgemaakt zijn op sommige bomen nog te zien.

De andere grote bunkers van de 'Wolfsschanze' zijn op gelijke wijze beschadigd. De noordelijke en zuidelijke vleugels van de Gästebunker werden zelfs van hun fundamenteën opgetild en enkele meters van hun oorspronkelijke assen geschoven door de geweldige explosies. Een groot gedeelte van de zuidwand van de Göringbunker is opengesprongen, alsof hij met een gigantisch mes is doorsneden, en is omgevallen zodat men de binnenlaag kan zien. Het grootste gedeelte van de met beton bedekte bakstenen barakken, de meest algemene bouw van de 'Wolfsschanze', zijn zo ondermijnd dat de daken eenvoudig instortten, zodat ze onbruikbaar werden. Vele zijn echter nog in goede staat, ze zijn alleen van binnen uitgebrand en uit sommige verwrongen betonnen daken groeien nu bomen van twintig meter en hoger. In januari 1945 werden de explosieven van de Lagebaracke zo geplaatst, dat de muren naar buiten vielen en het dak daartussen op de grond stortte. Men kan nu op het dak staan boven de plaats aan de noordoostelijke kant van de Lagebaracke waar op 20 juli 1944 de bom van von Stauffenberg ontplofte.

De Allgemeine bunkers zien eruit als afgeknotte pyramides en moeten worden beschouwd als bovengrondse schuilplaatsen tegen land- en lucht-aanvallen voor het Führerhauptquartierpersoneel dat werkte in de omliggende, meer kwetsbare barakken. Net als in de Führer- en Göringbunker waren er geschutsemplacementen in het dak gebouwd. Benadrukt moet worden dat er, ondanks alle berichten daarover, behalve een paar eenvoudige kelders geen ondergrondse constructies in FHQu Wolfsschanze waren, vanwege het hoge grondwaterpeil in dit moerassige gedeelte van het bos. Men zegt dat de kelder onder Kasino I, die nog steeds bezocht kan worden, werd aangevraagd door Fritz Kannenberg, het hoofd van de huishouding van de Führer, om als wijnkelder te worden ingericht. Als wij van de buitenste rand van de Wolfsschanze en ook langs de noordelijke grens van Sperrkreis I liepen, stonden we vaak tot onze knieën in de drek. Er is een moeras op minder dan 100 m van de Führerbunker. Deze omliggende natte gebieden maakten het Führerhauptquartier veel gemakkelijker te verdedigen tegen vijandelijke parachute-aanvallen, en dat is vermoedelijk een van de belangrijkste overwegingen geweest toen het Görnitz bos in 1940 werd uitgekozen als plaats voor het hoofdkwartier van de Führer. Deze keuze maakte het wel zeer onaangenaam voor het personeel van het Führerhauptquartier, dat moest leven met hordes vliegen, muggen en ander ongedierte dat in de moerassen leefde. Deze drassige grond maakte de mijnopruijing door detachementen van het Poolse Leger tamelijk moeilijk, een activiteit die doorging tot lang na de oorlog en regelmatig slachtoffers eiste.

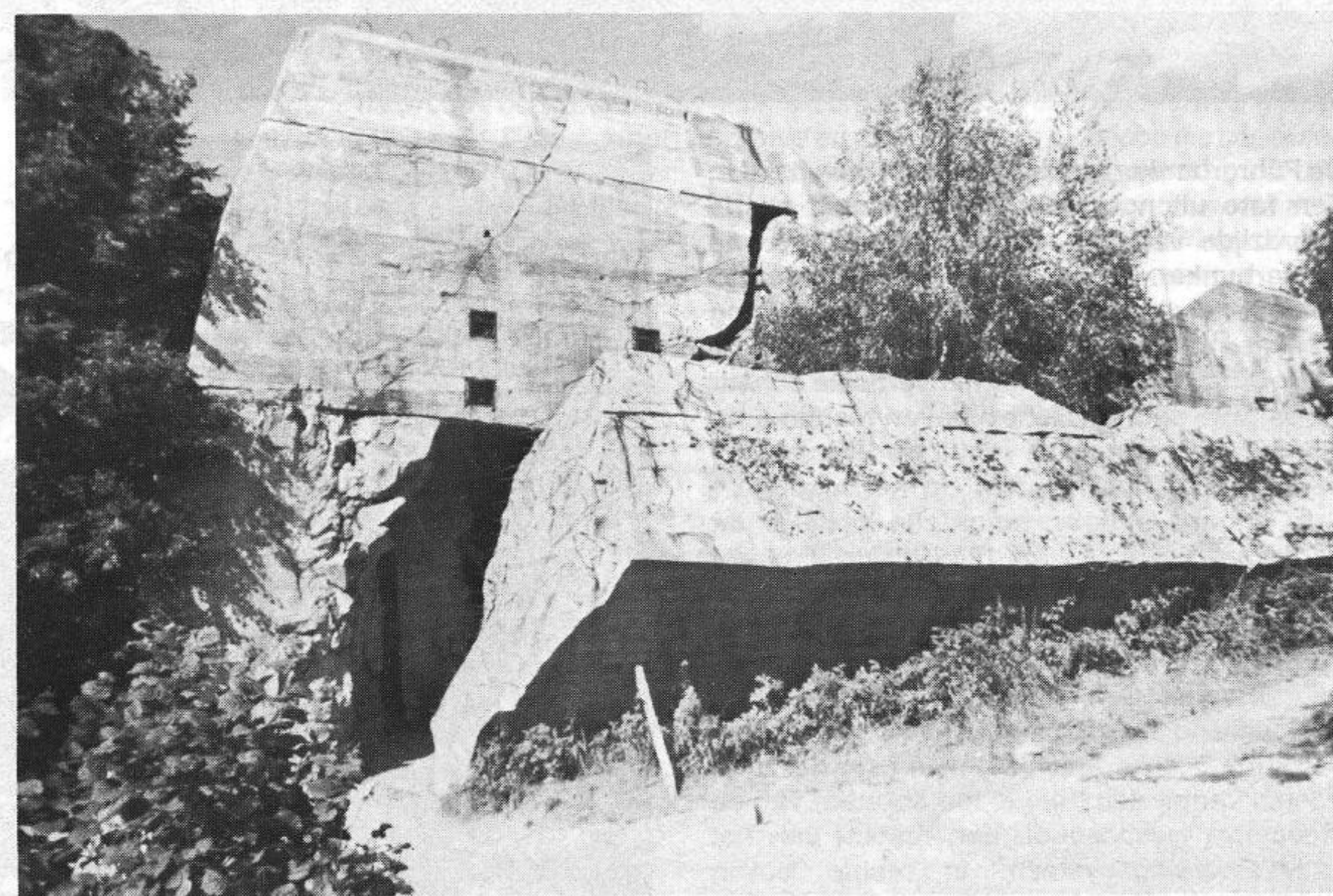
Terreinen in het westen, die iets met de Tweede Wereldoorlog te maken hebben, zelfs die welke historisch gezien veel minder belangrijk zijn dan de 'Wolfsschanze', zijn allang ontdaan van alle voorwerpen die ook maar enige souvenirwaarde zouden kunnen hebben. Maar na meer dan dertig jaar is het nog steeds mogelijk resten van het Führerhauptquartier te vinden tussen de ruïnes van de 'Wolfsschanze'. In 1969 lagen de veren en verbrande bekleding van een divan nog steeds langs de oostelijke muur in Kasino II in Sperrkreis I. Even ten oosten daarvan vond ik in de Wehrmachtführungsstab-Baracke een verroeste sleutel, vermoedelijk van een bureau dat zelf verbrand en verdwenen was. In 1974 vond ik ook nog een stukje prikkeldraad dat een deel was van de zuidelijke grens van de Führersperrkreis en een ander stukje van het hek dat Sperrkreis A had omgeven. Het was om een boom gebogen ten oosten van de ruïne van het Neue Teehaus, waar het terecht moet zijn gekomen bij de ontploffingen in januari 1945. Wij vonden grote stukken verbindingskabel in de enorme Sperrkreis II Nachrichtenbunker en zelfs een stuk van een geïsoleerde geleider in de Führerbunker. Tegenwoordig kunnen fragmenten van

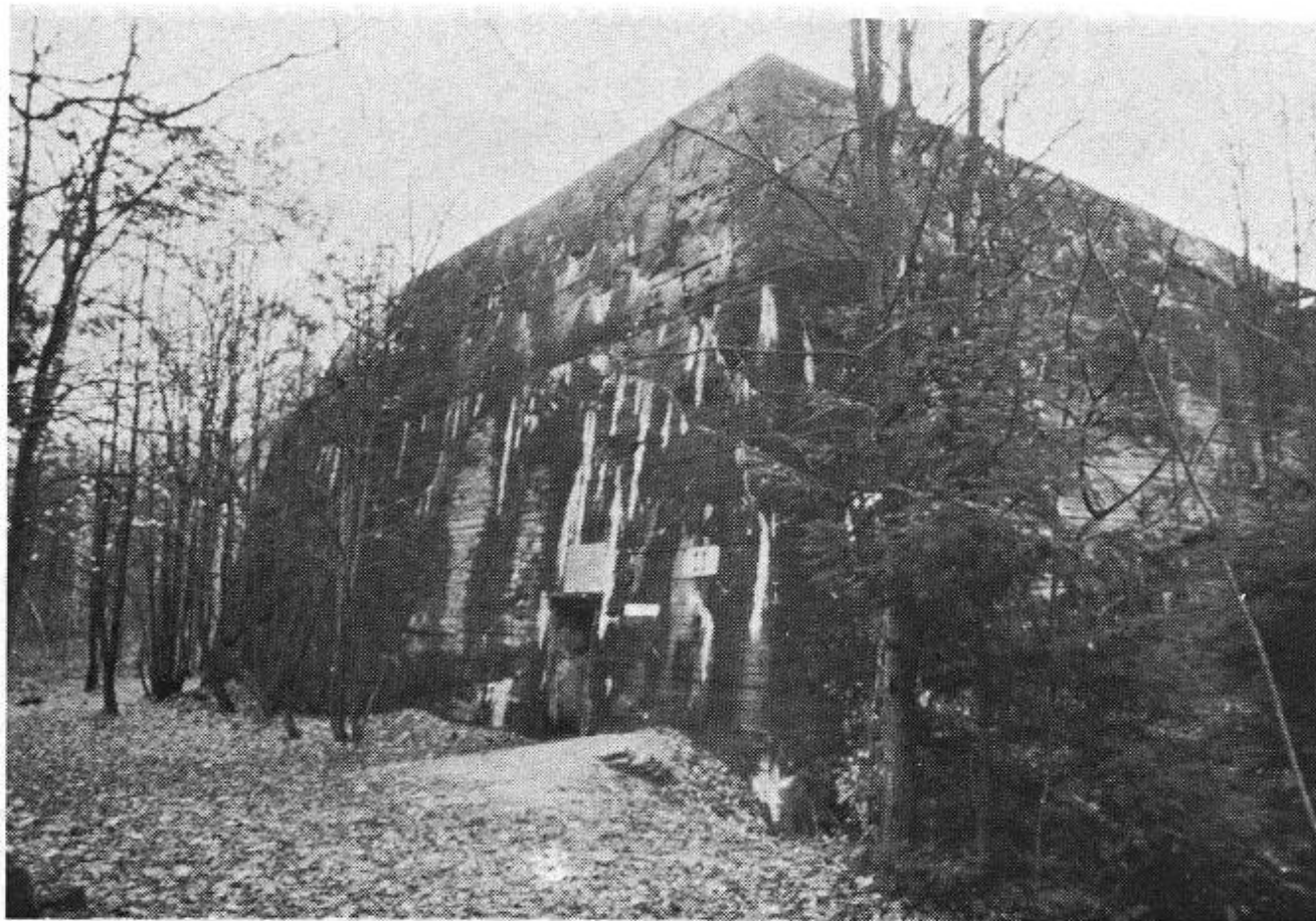
Boven: Een foto uit augustus 1969 naar het noordwesten toe. Dr. Raiber staat bij de zuidoostelijke hoek van de Göringbunker. Het onderste gedeelte van de dikke zuidelijke muur is bij de explosie in januari 1945 naar buiten gevallen. Een rand van de zuidwestelijke opstelling van het luchtdoelgeschut op het dak, is zichtbaar links boven in het midden. De zuidelijke omheining van Sperrkreis I liep ooit van oost naar west tussen de schrijver (Dr. Raiber) en zuidzijde van de bunker. Omdat er betrekkelijk weinig vegetatie is, is de Göringbunker van de grote bunkers in Sperrkreis I het meest fotogeniek.

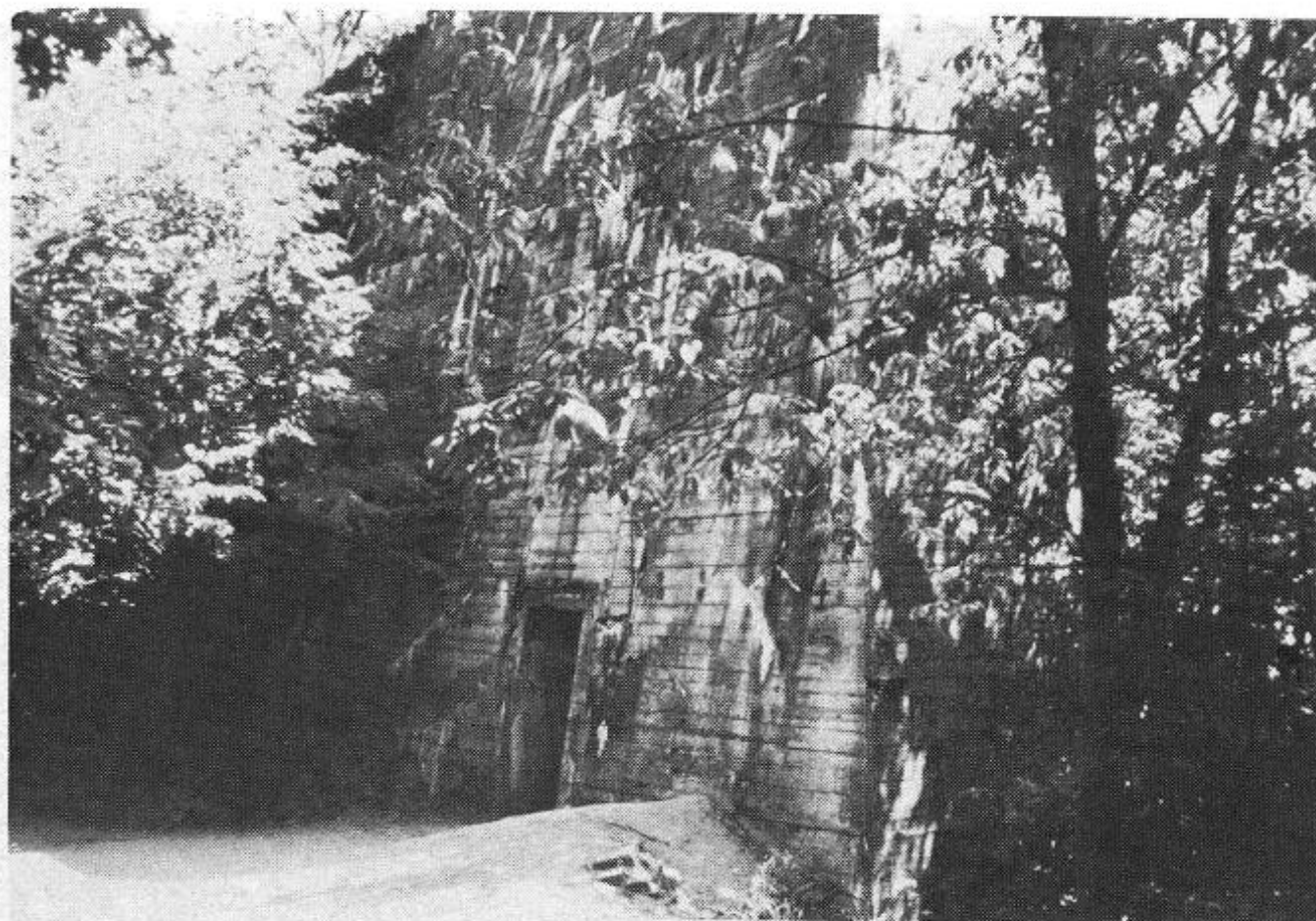
Boven: Dr. Raiber gefotografeerd, staande op de borstwering van de noordoostelijke opstelling van het luchtdoelgeschut op de Göringbunker, (juni 1966). Het is mogelijk naar boven te klimmen via een verticale tunnel die, achter de noordwand van de bunker, vanaf de ingang naar boven loopt. In de wand van de tunnel zijn ijzeren spijlen die nog volledig intact zijn.

Boven: Deze foto uit augustus 1969 toont de dikte (bijna 3 meter) van de zuidelijke muur van de Göringbunker die naar buiten is gevallen. Hoewel gespleten, kan men de gescheiden lagen van de westelijke wand zien.

Deze identieke gezichten op de zuidwestelijke hoek van de Allgemeine Bunker in Sperrkreis I tonen hoe deze door het gebladerte is bedekt. De foto links boven is gemaakt in november 1974 en de foto rechts boven in

juni 1966. De cijfers enz. boven de ingang zijn erop geschilderd voor een Poolse film waarbij op 'locatie' opnamen werden gemaakt. Oorspronkelijke opschriften bestaan niet meer.

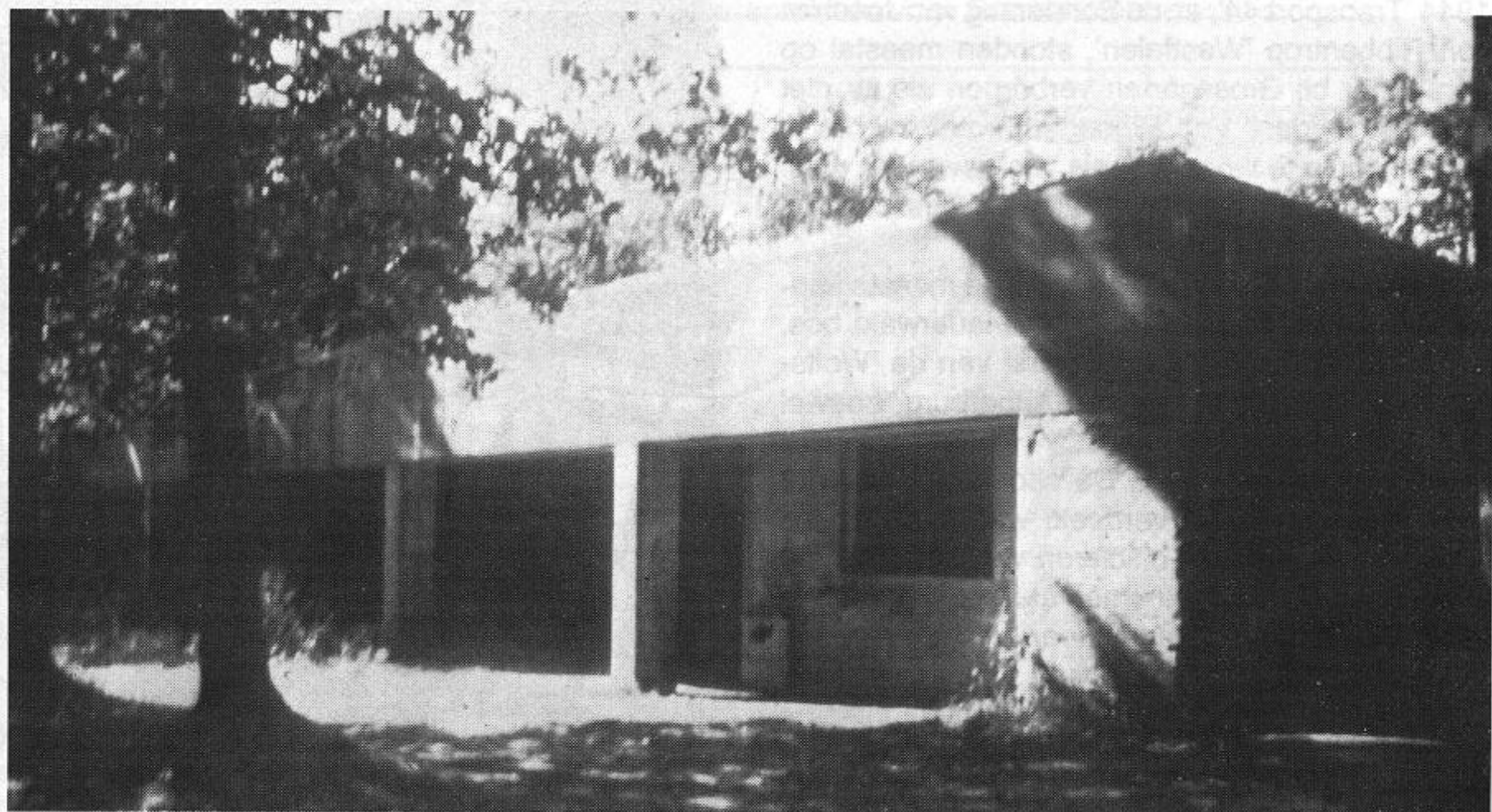

camouflagenetten, en gaas waaraan bruine en groene repen plastic zijn bevestigd, nog gezien worden op het dak van de Führerbunker-ruïne.

In het geblakerde binnenste van het vroegere no. 11 vonden we ook de gedeeltelijk begraven matrassen, en wie zegt ons dat dit niet ooit deel heeft uitgemaakt van het bed van Adolf Hitler? Duizenden porcelainen scherven liggen verspreid door het Kasino in Sperrkreis II en in het voormalige Reichsmarschallhaus.

Het gebroken serviesgoed (met Nationaal-Socialistische insignes uit 1941) dat ooit de vloer van Kasino II in Sperrkreis I bedekte, is echter voor altijd verdwenen. In de herfst van 1974 begon een nieuwe 'reconstructie periode' toen de Polen een nieuwe 'Sperrkreis' creëerden. De ramen, deuren en vloeren van Kasino II en van het gebouw van de Wehrmachtführungsstab werden vervangen en omgeven door een hek met prikkeldraad, hoewel er in deze tijd bij de poorten niet gepatrouilleerd wordt door jonge, blonde reuzen met Sigrunen-lintjes op hun rechter uniformkraag! Deze gebouwen worden nu door de Polen gebruikt voor de opslag van bouwmaterialen en zijn niet langer toegankelijk voor de bezoeker. Wij zagen ook dat de metselaars bezig waren de zuidelijke deuren van de garage ten zuiden van de Sperrkreis I Nachrichtenbunker dicht te metselen. Blind voor het feit dat zij knoeien met het bewijsmateriaal van de geschiedenis, veranderen de Polen het aanzicht van het voormalig FHQu 'Wolfsschanze'. Dat is jammer, en men kan alleen maar hopen dat de

Boven: Foto van Dr. Raiber uit augustus 1969 van het Reichsmarschallhaus. Dit L-vormige bakstenen gebouw, dat bij de oostelijke poort van Sperrkreis I lag, werd nu en dan door Göring gebruikt. De lange figuur rechts is een vriend van de schrijver, Dr. Robert Misiewicz uit Stoughton, Massachusetts, wiens interesse in de ruïnes was opgewekt. Links kijkt een Pool toe. Onder: Een foto uit augustus 1969 van de zuidoostelijke hoek van de voornaamste garage, gelegen ten zuiden van de Nachrichtenbunker in Sperrkreis I. De Polen hebben sindsdien de deuren dichtgemetseld.

autoriteiten tot inkeer komen en terugkomen op zo'n onverantwoordelijke politiek voordat verdere renovaties het voor altijd onherkenbaar maken.

Dichtstbijzijnde hotel: Hotel 'Turystyczny', 'Mazur-Tourist', ul. Zjazdowa 1, Ketrzyn, Polen.

DE ANDERE OOSTELIJKE FÜHRERHAUPTQUARTIERE

Boven: Hitler inspecteert zijn nieuwe FHQu 'Wehrwolf' in de Russische Oekraïne, kort na zijn aankomst daar, half juli 1942.

Gedurende de bijna drie-en-een-half jaar dat de 'Wolfsschanze' het belangrijkste Führerhauptquartier was (juni 1941 tot november 1944), waren er ook verschillende andere faciliteiten in het Oosten die moeten worden genoemd.

Na de Balkanveldtocht deed de Führersonderzug nooit meer dienst als Führerhauptquartier, hoewel Hitler hem gedurende de rest van de oorlog bleef gebruiken voor vervoer tussen zijn Hauptquartier en Berlijn, München, Berchtesgaden enz. Wanneer hij in FHQu 'Wolfsschanze' verbleef stond de Führersonderzug meestal gecamoufleerd op derde (noordelijke) zijspoor van Bahnhof Görlitz.

Er was geen aparte verblijfplaats in FHQu 'Wolfsschanze' voor Reichsführer-SS Heinrich Himmler. Zijn Oostpruisische Feldkommando-stelle, het 'Hochwald', bestond uit barakken en bunkers van gewapend beton en lag bij Grossgarten, ongeveer 25 km ten oost-noordoosten van de 'Wolfsschanze'. Himmler's Sonderzug 'Heinrich', na 1 februari 1943 'Steiermark' genaamd en na de zomer van 1944 'Transport 44', en de Sonderzug van Joachim von Ribbentrop 'Westfalen', stonden meestal op een spoor bij Grossgarten verborgen als ze niet gebruikt werden. Von Ribbentrop verkoos het in een landhuis te wonen, zoals zijn gewoonte was: Schloss Steinert, dat 15 km van de 'Wolfsschanze' lag.

Het veldechelon van het OKH had de meeste kantoren en verblijfplaatsen in het Mauerwald bos, ongeveer 20 km ten noordoosten van de 'Wolfsschanze' ten zuidwesten van Angerburg, hoewel een paar afdelingen van het OKH waren gelegerd in Angerburg en Lötzen. De codenaam hiervoor was 'Mauerwald' dat verdeeld was in de zones 'Fritz' en 'Quelle'. De officieren van het OKH die elke dag moesten deelnemen aan de vergadering in de 'Wolfsschanze' reden heen en weer met een trolleybus. Het OKM had geen Hauptquartier in Oost-Pruisen en bleef in zijn oorlogsstandplaats 'Koralle' bij Bernau, ten noorden van Berlijn, tot kort voor het einde. Het OKL zat in Goldap, juist ten westen van het Rominten bos.

Naast de 'Wolfsschanze' werden er twee andere terreinen in het door de Duitsers bezette Oosten, haastig ingericht voor Hitler's gebruik bij het begin

van de veldtocht in Rusland. Anlage 'Mitte' was in de buurt van Tomaszw, ten zuidoosten van Lodz in Midden-Polen. Het andere lag ten noorden van de spoorweg tussen Stryzow en Frysztak, ten westen van Przemyśl in wat tegenwoordig Zuidoost-Polen is, en heette Anlage 'Süd'. Er is geen bewijs dat de Führer ooit Anlage 'Mitte' heeft bezocht, maar hij ontmoette Mussolini in Anlage Süd op 27 augustus 1941. Beide dictators reden in hun speciale treinen en die van Mussolini stond bij Anlage 'Süd', onzichtbaar vanuit de lucht, in een tunnel van gewapend beton, die bedekt was met camouflagemateriaal. De Führersonderzug 'Amerika' bleef in Stryzow en Hitler reed heen en weer in een kolonne auto's om met de Duce te praten in Anlage 'Süd'. Zij bleven daar in de nacht van 27 op 28 augustus en bezochten toen op de 28ste vanaf het vliegveld Krosne, ten zuidoosten van Frysztak, verschillende veldhoofdkwartieren in de buurt van Uman in de Oekraïne. Er

was een Teehaus in Anlage 'Süd'. Beide Anlage moeten misschien worden gezien als afwisselende commandoposten, waar het Führerhauptquartier snel naar toe kon worden gebracht als dat nodig was, afhankelijk van de situatie aan het Oostfront in het begin van de veldtocht. Eenheden van het Rode Leger in het gebied rond Bialystok lagen op minder dan 100 km ten zuidoosten van de 'Wolfsschanze' op 22 juni 1941 en vormden een zeer reëel gevaar voor het Führerhauptquartier in geval van een doorbraak als de gevechten waren begonnen. Hitler zelf sprak zijn bezorgdheid uit over deze mogelijkheid.

Opdat de Führer het Wehrmacht-offensief in de zomer van 1942 naar Stalingrad en de Kaukasus beter kon volgen werd op 16 juni 1942 het Führerhauptquartier verplaatst van Oostpruisen naar de Anlage 'Eichenhain' die nu werd omgedoopt tot FHQu 'Wehrwolf', in de Russische Oekraïne. Het

Boven: Hitler en zijn gevolg bekijken het zwembad van de 'Wehrwolf'. Het werd nooit als zodanig door het personeel van het Führerhauptquartier gebruikt.

lag in een bos ongeveer acht km ten noorden van Vinnitsa, net ten oosten van de weg van Vinnitsa naar Shitomir. De meeste gebouwen waren aange-naam landelijk, maar er waren twee plompe bun-kers; een was aan het Führerhaus gebouwd en er was een Allgemeine Bunker. Er was een zwembad dat, naar men zegt, nooit voor dat doel gebruikt is. Een ongewoon kenmerk was het uitgebreide ondergrondse netwerk van wachtposten voor het Führer-Begleit-Bataillon door het hele bos. Na veel moeilijkheden en grote inspanningen kreeg het Führerhauptquartier water en elektriciteit. Himmler ging naar zijn commandopost in de Oekraïne, 'He-gewald' die daarvoor de codenamen 'Solu' en 'Waldhof' had, bij Shitomir, ongeveer 100 km ten noorden van FHQu 'Wehrwolf'. Een gedeelte van het OKH ging vanuit het 'Mauerwald' hoofdkwartier ook naar de Oekraïne en werd in Vinnites gekwar-tierd. De Führer verliet de 'Wehrwolf' op 1 novem-ber 1942. Hij kwam terug op 17 februari 1943 om de briljante tegenaanval van Generalfeldmarschall von Manstein in het Donetz bekken bij te wonen, waardoor de opmars naar het Westen van het Rode Leger na de overwinning bij Stalingrad werd ge-stuit. Op 13 maart vertrok hij tenslotte definitief.

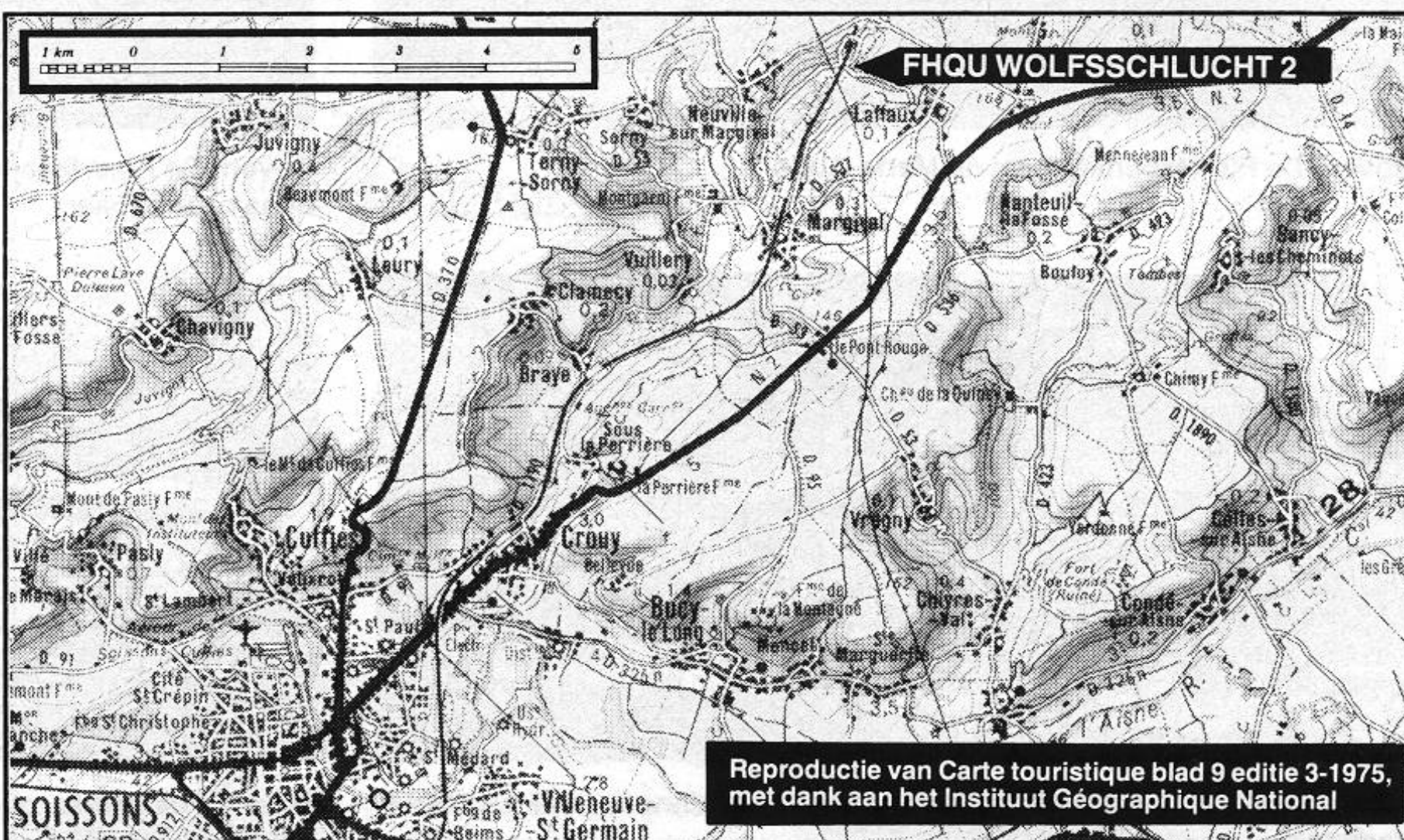
Boven: Hitler ontmoet Mussolini bij Anlage 'Süd' in zuidoost Polen op 27 augustus 1941. Achter de Sonderzug van de Duce is een kunstmatige, gecamoufleerde tunnel zichtbaar waarin de trein werd verborgen. Heinz Linge (links) draagt een actetas.

Boven: Foto uit april 1977 van de redacteur met gezicht op het noorden, langs de spoorlijn bij Margival. De FHQu 'W2'-führerbunker is zichtbaar op de heuvel rechts. Aanvankelijk na de oorlog in gebruik bij de NAVO, is het gebied thans een oefenterrein voor Franse commando's.

FHQU 'WOLFSSCHLUCHT 2'

Op 17 juni 1944 vertrok Hitler uit Obersalzberg om Generalfeldmarschall von Rundstedt en Rommel te ontmoeten bij een groepje bunkers die gebouwd waren bij het zuidelijke einde van een spoorweg-tunnel te Margival, ongeveer 15 km ten noordoos-ten van Soissons in Frankrijk. Hitler was de avond tevoren met zijn staf naar Metz gevlogen in vier Focke-Wulf Condors, en om ongelukken te voorko-men werd de hele Duitse luchtmacht langs de route aan de grond gehouden. Op de ochtend van de 17e reed Hitler naar Margival, terwijl de Luftwaffe de weg westwaarts vanuit Reims bewaakte. Hij was daar slechts om de ernstige situatie in Normandië te bespreken en om General Erich Heinemann, commandant van de V-1 raketten te feliciteren. Dit Führerhauptquartier kreeg de naam 'Wolfsschlucht 2' of 'W2', aangezien het vroegere Führerhauptquar-tier uit juni 1940 bij Brûly-de-Pescje nu 'Wolfsschlucht 1' of 'W1' werd genoemd. Het was gebouwd in 1943/1944 en bedoeld als hoofdkwartier voor de

Führer wanneer de verwachte Geallieerde invasie van de Vesting Europa zou plaatsvinden. Het werd niet gebouwd in de zomer van 1940 voor de Operatie 'Seelöwe', zoals algemeen wordt aangenomen; daarvoor was de 'Adlerhorst' bestemd.

'WOLFSSLUCHT 2' VANDAAG

Hoewel, zoals dr. Raiber heeft uitgelegd, 'Wolfsschlucht 2' maar éénmaal door Hitler is gebruikt, is dit het enige voormalige FHQ4 waarvan vandaag de dag nog alle gebouwen intact zijn.

De bunkers bij Margival zijn niet vernietigd en werden na de oorlog door de Amerikaanse troepen overgenomen. Het complex werd later een Europees NAVO-hoofdkwartier. Er werden veel nieuwe betonnen gebouwen en bunkers bij gebouwd en er werd een zendmast opgericht op een heuvel boven het Kasino. In het Kasino kwam een grote bar in Amerikaanse stijl en voor de badgasten die gebruik maakten van het zwembad werden kleedkamers gebouwd. Aan de Führer- en de OKW-bunker werden extra kamers gebouwd, maar de oorspronkelijke Duitse constructie steekt er in het midden nog steeds boven uit.

In 1963 zette Generaal de Gaulle de NAVO-troepen uit Frankrijk en de basis bleef onbezet tot 1969, toen deze als trainingskamp in gebruik werd genomen door de huidige bewoners, het Franse 6e Commando. Beneden de Führerbunker is een namaak houten dorp gebouwd en er zijn verschillende uitvalswegen aangelegd. Tegenwoordig heeft elk gebouw, typisch Frans, een meisjesnaam: de Führerbunker heet nu Marie-Aude en de OKW-bunker Marie-Jeanne!

Omdat de bunkers in een afgesloten militair oefenterrein liggen kunnen ze niet worden bezocht, hoewel ze niet worden gebruikt. Op de heuvel achter Neuville de Margival kan men echter een goed overzicht krijgen van het kamp en de andere kant kan men benaderen via de spoorweg naast de oude kruising. Deze werd door de Duitsers gesloten en is nooit heropend. De lijn wordt tegenwoordig gebruikt door de Franse Spoorwegen en door de tunnel in de heuvel wordt dagelijks gereden. De zijlijn die aan de hoofdtunnel werd gebouwd is nu dichtgemetseld.

Dichtstbijzijnde hotel:
Hotel/Restaurant 'Picardie', 6 rue Neuve St. Martin, 02200 Soissons, Frankrijk, tel. 23-532193.

Boven: Een RAF-foto van 'Wolfsschlucht 2', genomen door het 542 Squadron op 6 juli 1944, drie weken na Hitler's bezoek (Crown copyright door bemiddeling van Keele University).

Boven: De Führerbunker heet nu Marie-Aude.

Boven: De Amerikaanse bebouwingen maken de oorspronkelijke bunker bijna onzichtbaar.

Boven: Het OKW-complex, helemaal kaal van binnen, heet nu Marie-Jeanne.

Boven: Het Duitse zwembad dat later werd gebruikt door Amerikaanse Navo-troepen.

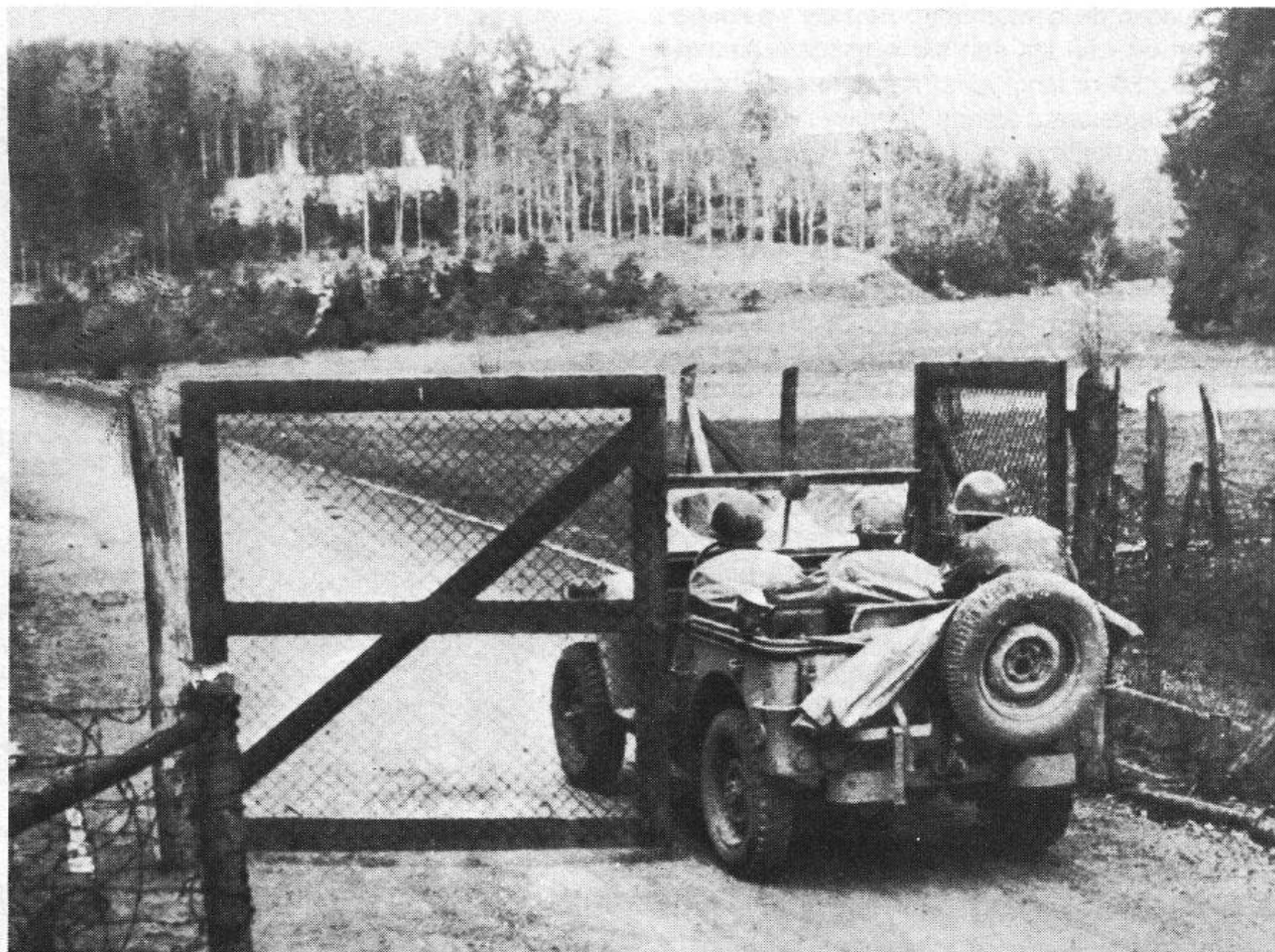
FHQ 'ADLERHORST'

In de zomer van 1944 was de toestand van de verschillende Führerhauptquartiere als volgt: Naast de 'Wolfsschanze' bestond een groep gebouwen bij Berchtesgaden alsook het voormalige FHQu 'Felsennest', dat nu Anlage 'Falke' of Anlage 'WO' heette, en indien nodig volledig beschikbaar was. 'WO' was overgedragen aan de Heeresgruppe B, die de opmars van de Geallieerden vanuit Normandië oostwaarts ophield. 'Brunhilde' bij Thionville in noord-oost Frankrijk was gereed maar zou spoedig worden ontruimd toen generaal Patton's Derde Leger snel naderde. Anlage 'Siegfried' bij Pullach, ten zuiden van München, was slechts gedeeltelijk bruikbaar. Begonnen was met het werk aan 'Lothar', 'Hagen', 'Wolfsturm', 'Wolfsberg' en 'Olga' enz., in de buurt van Ohrdruf in de uitlopers van het Thüringer Wald, ten westen van Erfurt. Ook was redelijke vooruitgang geboekt met de bouw van Rudiger, een grote hoeveelheid bouwwerken ten westen van Breslau in Silezië, met daarbij Anlage 'Riese' bij Hirschberg. Als deze groep voltooid was, zou dit verreweg het meest uitgebreide van alle Führerhauptquartiere zijn geweest. In september 1944 had deze volkomen nutteloze bouw al 150 miljoen Reichsmark gekost (toen ongeveer 100 miljoen gulden), werkelijk een enorm bedrag voor die tijd. Er bestaan niet eens aanwijzingen dat de Führer het terrein wel eens heeft gezien.

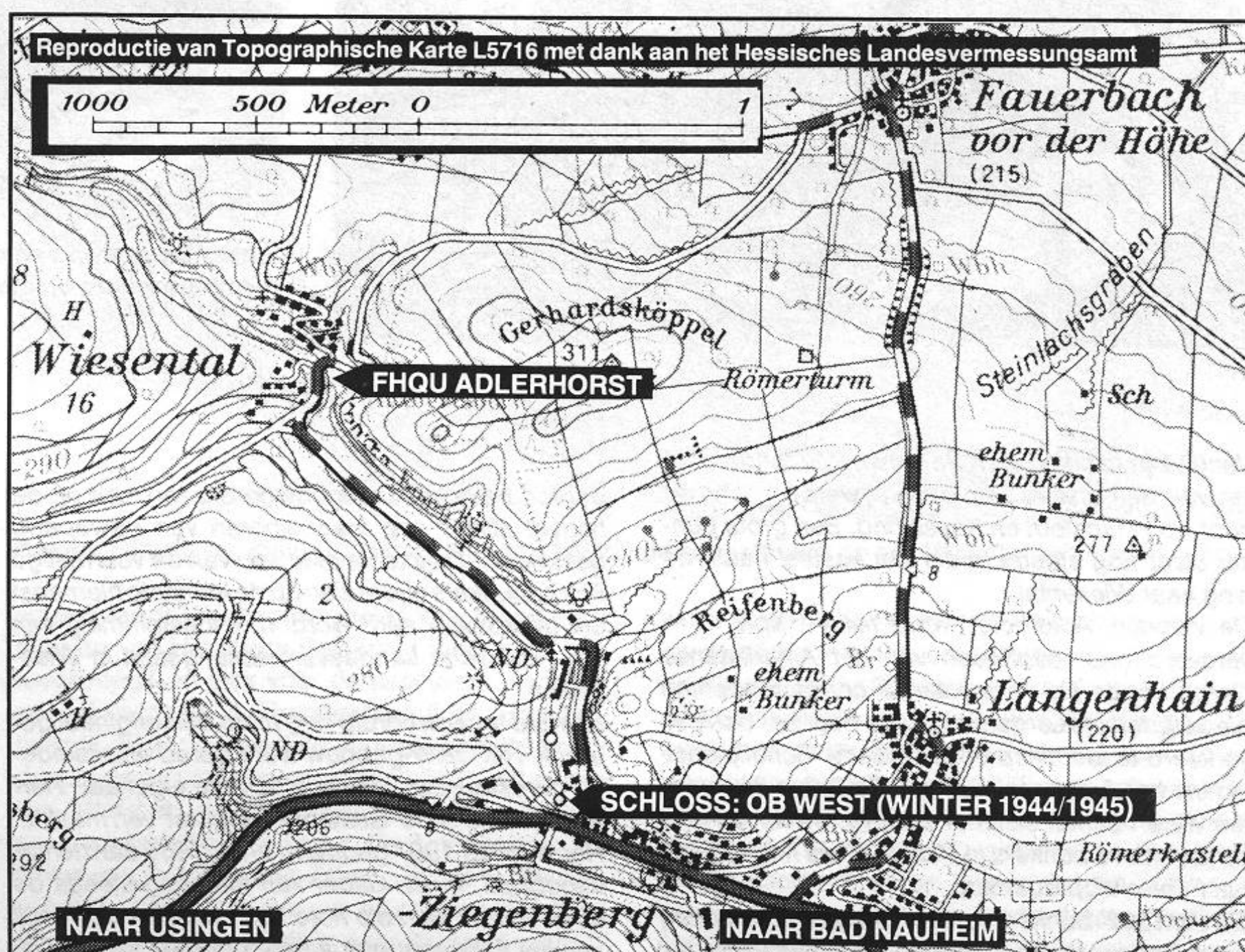
Als 'Seelöwe' was uitgevoerd in de zomer van 1940, had de Führer FHQu 'Adlerhorst' in de Taunus gebruikt en het OKH en OKM zouden kampen hebben betrokken, die voor hen gereed waren gemaakt bij Giessen, ongeveer 30 km ten noordoosten van Ziegenberg. In de zomer van 1944 stond dit complex bekend als Amt 600, maar de verbindingen waren nog steeds niet volledig geïnstalleerd. Desondanks zou de 'Adlerhorst', waar in de herfst van 1939 het eerste Führerhauptquartier was ingewijd, worden gebebruikt als het laatste hoofdkwartier te velde van Adolf Hitler.

De 'Wacht am Rhein' of de 'Abwehrschlacht im Westen' maar beter bekend als het 'Ardennen'- of 'Rundstedt-offensief', begon om 05.30 uur op 16 december 1944. Hitler had Berlijn verlaten in de Führersonderzug 'Brandenburg' om 17.00 uur op 10 december, maar hij moest nog een rit maken van 4½ uur vanaf het station waar hij de volgende ochtend om 03.00 uur uitstapte, voordat hij het bunkercomplex bij Wiesental bereikte, ongeveer twee kilometer ten noordwesten van Schloss Ziegenberg. Dit gedeelte van FHQu 'Adlerhorst' stond bekend als 'Amt 500' en bestond uit de gebruikelijke bunker voor Hitler, met ernaast het Kasino I en andere bunkers voor de Wehrmachtführungsstab (waarvan het grootste gedeelte was ingekwartierd in Friedberg, ten zuiden van Bad Nauheim), voor de Reichspressechef en voor Martin Bormann. Ten noorden van de Führerbunker was een landelijk chalet voor de leiding van het OKW. Aangezien het Westfront het terrein van het OKW was, hield het OKH het Ostfront onder zich en bleef in Zossen tijdens de 'Wacht am Rhein'. Het was daarom noodzakelijk dat de Chef des Generalstabes des Heeres, Generaloberst Heinz Guderian, tussen Berlijn en Ziegenberg pendelde om met de Führer tijdens deze periode te vergaderen. Er was ook een bunker voor de Reichssicherheitsdienst, gelegen ten zuiden van de andere. De bunkers hadden ondergrondse ruimten, hoewel die niet erg groot waren. Ze waren zeer eenvoudig maar wel sterk gebouwd. Geen enkele was echter zo massief als de enorme bergen gewapend beton in het FHQu 'Wolfsschanze' die Hitler enkele weken eerder verlaten had. Helaas zijn er blijkbaar geen buitenopnamen bewaard gebleven uit de tijd dat de Führer in 'Amt 500' verbleef.

Kasino II stond ongeveer 100 m ten zuiden van de bunkers, bij een poort in de veiligheidsbarrière rondom Sperrkreis I aan de weg uit Ziegenberg. Een groot gedeelte van deze weg was verborgen onder een enorm camouflagenet dat aan beide

Boven: Amerikaanse GI's passeren het hek van FHQu 'Adlerhorst' in 1945. Dit was het eerste Führerhauptquartier te velde dat werd gebouwd en het laatste dat werd gebruikt. Onder: Het eenzame paaltje is alles wat over is van het hek. Foto genomen in april 1977 op de weg Ziegenberg-Wiesental.

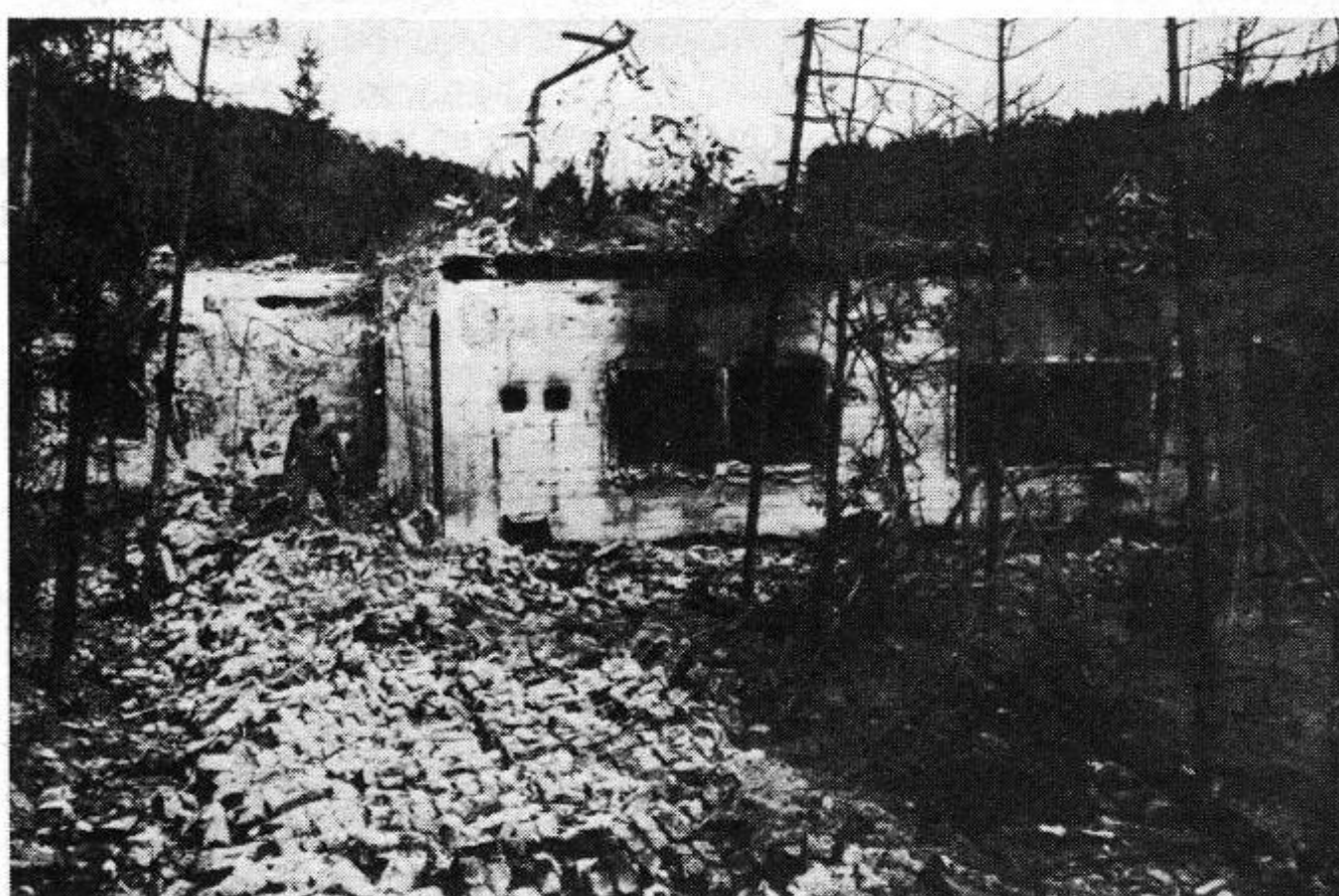
zijden tussen de bomen hing. Aan de westelijke zijde van de weg ligt een steile beboste heuvel, ongeveer 450 m lang vanaf het punt net voorbij Schloss Ziegenberg, waarin thans een groot gedeelte van de oorspronkelijke Anlage 'Adlerhorst' is begraven. Grote houten gebouwen werden neergezet tussen het Schloss en de grotten. Het Schloss zelf, dat Goethe ooit vanuit Frankfurt had bezocht, werd gebruikt door de Oberfeldmarschall West, of OB West, Generalfeldmarschall Albert Kesselring.

'ADLERHORST' VANDAAG

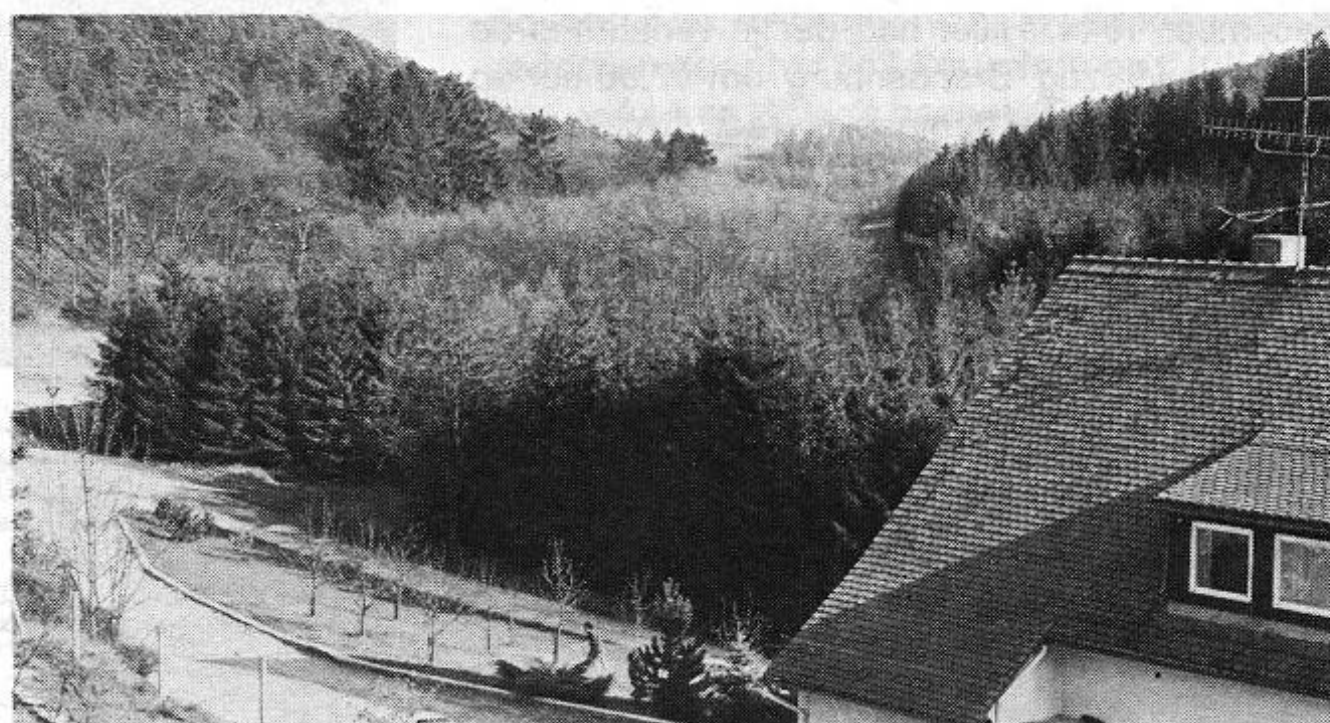
Schloss Ziegenberg staat nog steeds aan het begin van de weg naar Wiesental, waar het 'Amt 500' van FHQu 'Adlerhorst' lag. Het kasteel was echter nooit het Führerhauptquartier, ondanks sommige pogingen van de na-oorlogse eigenaars het als zodanig te verkopen! Het huis dat naast het kasteel staat werd in 1972 gebouwd door de huidige eigenaar, Herr Kühl naar traditioneel Duits ontwerp.

Boven: Gasthof Adlerhorst in 1957 met de plaats van Hitler's bunker rechts.

Links: De Führerbunker van FHQu 'Adlerhorst', die aan het eind van de oorlog nagenoeg intact was, werd later volledig door de Amerikanen vernietigd. Boven: De villa is nu gedeeltelijk gebouwd op de plaats van de Führerbunker.

Links: De resten van de RSD bunker gefotografeerd in 1945, en (boven) het nieuwe huis op die plaats dat na 1966 werd gebouwd.

Vanuit zijn tuin kan men de verwoeste fundamente van de bunkers zien die ooit werden gebruikt door Von Rubstedt en Kesselring. Een grote bunker staat nog steeds onder het kasteel naast de weg naar Wiesental.

De verlaten 'Adlerhorst' werd rond 1 april 1945 veroverd door eenheden van het Amerikaanse Derde Leger. De Amerikaanse correspondenten die volgden creëerden de mythe door het Schloss verkeerd te identificeren als Hitler's 'Schuilplaats' tijdens het Ardennenoffensief. De Britse journalisten waren echter slimmer en beschreven terecht de primitieve bunkers in 'Amt 500' als het hart van het Führerhauptquartier.

De 'Amt 500'-bunkers verdwenen kort na de oorlog volledig door toedoen van de Amerikanen die het

gebied bezetten en tegenwoordig kan men op de heuvel alleen nog maar sporen van gewapend beton zien. De exacte plaatsen van de voormalige FHQu bunkers zijn te zien op de luchtfoto hiernaast die gereproduceerd wordt met toestemming van het Hessische Landesvermessungsamt in Wiesbaden.

Er staat tegenwoordig nog maar één origineel gebouw. Het OKW-gebouw werd gered en uiteindelijk gerestaureerd door de huidige eigenaar, Herr Kozuch, die er de 'Gasthof Adlerhorst' van maakte. Het werd in 1957 geopend en in 1966 aanzienlijk uitgebreid. In de kelder kan men nog steeds de dikke muren zien die horen bij de zware bouwstijl van het Führerhauptquartier-complex. Sinds 1966

is het land rond de Gasthof in ontwikkeling gebracht en er staan nu villa's op de plaats waar eens de 'Amt 500'-bunkers lagen. De villa die gedeeltelijk op de plaats van de vroegere Führerbunker staat is in het bezit van Herr Thiel, een directeur van de Chevron Company.

De grotten en tunnels die in de heuvel waren gegraven langs de westkant van de weg van Ziegenberg naar Wiesental, juist voorbij het kasteel, worden tegenwoordig gebruikt voor opslag door het Westduitse leger en kunnen niet worden bezocht.

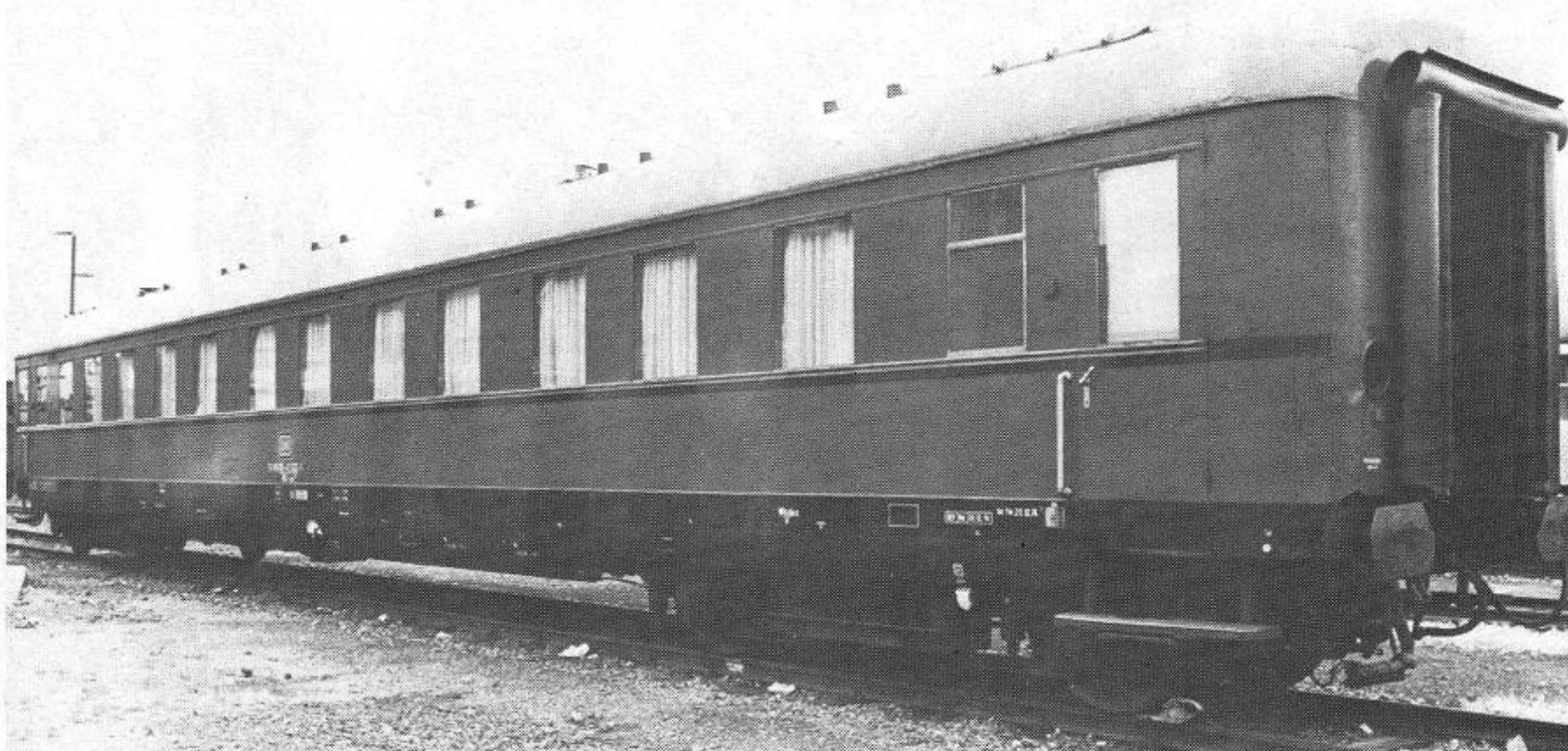
Dichtstbijzijnde hotel:
Gasthof Adlerhorst, Butzbach-Wiesental 6309, Bondsrepubliek Duitsland, tel. 06033-3324.

Boven: Wiesental, gefotografeerd in augustus 1974, met de nieuwe huizen die nu op de plaats van FHQu 'Adlerhorst' staan.

HET LOT VAN DE FÜHRERS ONDERZUG

Adolf Hitler gebruikte de Führersonderzug voor de laatste keer, toen de 'Wacht am Rhein' allang was mislukt en hij FHQu 'Adlerhorst' op 15 januari 1945 om 18.00 uur verliet en de volgende dag om 10.00 uur in Berlijn terugkeerde. Behalve voor een kort bezoek met een gemotoriseerde kolonne aan het Oostfront (de rivier de Oder) op 11 maart verliet hij nooit meer de Reichskanzlei en de Führerbunker onder de tuin van de kanselarij. De rol van dit complex als laatste Führerhauptquartier moet een andere keer worden beschreven als onderdeel van de slag om Berlijn. Toen het duidelijk werd dat Hitler de Führersonderzug 'Brandenburg' niet meer zou gebruiken, werd de trein in de winter of het vroege voorjaar van 1945 verplaatst van het gebruikelijke zijspoor op Berlijn-Tempelhof naar het zuiden, uiteindelijk naar Bruck, ten zuiden van Zell am See in de Oostenrijkse Alpen. Volgens de voormalige Konteradmiral von Puttkamer werd de trein gebruikt door de Chef-Staf zuid bij het zuidelijke einde van de Tauern tunnel bij Mallnitz, eind april/begin mei van 1945. Vanuit Mallnitz of vanuit Zell am See werd hij begin mei naar Saalfelden in het noorden gereden en onderweg werd de Führerwagen (no. 10206) opgeblazen, vermoedelijk door genie per-

Boven: Rijtuig no. 8940322 (voormalig no. 10222) gefotografeerd op het Hauptbahnhof in Keulen.

soneel van de Wehrmacht. In Saalfelden werden er stukken van Himmler's Befehlzug Steiermark aan toegevoegd en vlak voor de capitulatie werd het geheel verdeeld in 'Brandenburg I' en 'Brandenburg II'. Eind mei werd de voormalige Führersonderzug op een zijspoor gezet bij Pullach, ten zuiden van München, waar hij in beslag werd genomen door het Amerikaanse Leger. De Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken, James E. Byrnes, gebruikte tenminste een van de wagons toen hij in september 1946 van Berlijn naar Stuttgart reisde.

In de jaren vijftig werden de wagons van de oorspronkelijke Führersonderzug teruggegeven aan de nieuwe Duitse Spoorwegmaatschappij, de Bundesbahn. Men zegt dat op één na alle rijtuigen inmiddels uit de dienst zijn genomen. De een na laatste die wegging in juni 1973, was het restauratierijtuig no. 10245 (opnieuw genummerd 8840227). Tegenwoordig gebruikt de President van de Bonds-republiek, hoewel dat niet algemeen bekend is, nog steeds een van de slaapwagens, no. 10222 (nu 8940322) van de Führersonderzug.

Nummer 20: Generaal Sikorski dodelijk verongelukt

1943

1980

Verschijnt over drie maanden